

Κ. ΓΑΡΔΙΚΑ, Β. ΚΕΧΡΙΩΤΗΣ,
Χ. ΛΟΥΚΟΣ, Χ. ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ, Ν. ΜΑΡΩΝΙΤΗ

Η ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Διεθνές πλαίσιο, εξουσία
και πολιτική τον 19ο αιώνα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2008

ΝΕΦΕΛΗ / ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Διεύθυνση και επιστημονική επιμέλεια σειράς:
Αντώνης Λιάκος - Έφη Γαζή

Σχεδιασμός εξωφύλλου: Anne Niederstadt

Φωτογραφία εξωφύλλου:
Παλαιά Βουλή των Ελλήνων
© Φωτογραφικό αρχείο Εθνικού Ιστορικού Μουσείου

Φιλολογική επιμέλεια - τυπογραφική διόρθωση: Αργύρης Παπασυριόπουλος

Σχεδιασμός - σελιδοποίηση: Περικλής Δουβίτσας, Pulslabor [Berlin]
Εκτύπωση: Άγγελος Ελεύθερος
Εκτύπωση εξωφύλλου: Άρτυπος ΕΠΕ
Βιβλιοδεσία: Γιάννης Μπουντάς και Χρήστος Βασιλειάδης

ISBN: 978-960-211-877-1

Αρ. έκδοσης: 1248

© 2008 Εκδόσεις ΝΕΦΕΛΗ και οι συγγραφείς
Ασκληπιού 6, Αθήνα 106 80
τηλ.: 210 3639962 – fax: 210 3623093
e-mail: info@nnet.gr

www.nnet.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΝΤΩΝΗΣ ΛΙΑΚΟΣ, ΕΦΗ ΓΑΖΗ

Εισαγωγή **11**

ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΚΕΧΡΙΩΤΗΣ

Ρέκβιεμ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία **17**

Το *Τανζιμάτ* και ο εκσυγχρονισμός της Αυτοκρατορίας **18**

Η νικηφόρα Αυτοκρατορία αναδιπλώνεται **20**

Οι μετασχηματισμοί στον μακρύ 18ο αιώνα και η εμφάνιση των αγιάνηδων **22**

Τα αποσχιστικά κινήματα και η αποσύνθεση της Αυτοκρατορίας **24**

Οι ιδεολογικές προϋποθέσεις των νέων χριστιανικών κρατών **27**

Η επέλαση του εθνικισμού και η απάντηση της Αυτοκρατορίας **30**

Οι μεταρρυθμίσεις και η εκκοσμίκευση των κοινοτήτων **35**

Η Αυτοκρατορία διχάζει τους υπηκόους της **38**

Η ανάσχεση των Μεταρρυθμίσεων και η επαναχάραξη του βαλκανικού χάρτη **41**

Προς την τελική λύση του Ανατολικού Ζητήματος **46**

Ρέκβιεμ για την Αυτοκρατορία **49**

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

Η Επανάσταση του 1821 **53**

1. Πώς φθάσαμε στο 1821 **55**

2. Η επιτυχία της Επανάστασης στη Νότια Ελλάδα **55**

3. Τα πολεμικά γεγονότα **55**
4. Η πολιτική **56**
5. Πολιτικές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις **59**
6. Οι άνθρωποι **61**
7. Προϋποθέσεις για τη μελέτη του 1821 **63**
 - α) Απαλλαγή από τα στερεότυπα / β) Οι πηγές και τα βοηθήματα / γ) Θεώρηση του 1821 ως επανάστασης
8. Η Επανάσταση του 1821 στη νεοελληνική ιδεολογία **66**
 - Πρώτη περίοδος (1830-1912) / Δεύτερη περίοδος (1912-1949) / Τρίτη περίοδος (1950-σήμερα)

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ

Κράτος, εξουσία, πολιτική (1830-1880) **69**

- A. Εισαγωγή **69**
- B. Όψεις του προβλήματος **72**
- Γ. Πολιτικές δυνάμεις, πελατειακές σχέσεις και κεντρική εξουσία **77**
- Δ. Η κρίσιμη δεκαετία **81**
- E. Ο πολιτικός λόγος και οι πολιτικές πρακτικές **86**
- ΣΤ. Επίλογος **88**

ΝΙΚΗ ΜΑΡΩΝΙΤΗ

Βασιλευόμενη δημοκρατία: λόγοι και πρακτικές (1864-1910) **91**

- A. Γενικές παρατηρήσεις: η ανανέωση της ιστοριογραφίας του πολιτικού πεδίου **91**
- B. Ειδικότερες παρατηρήσεις **95**
- Γ. Η ανάιρεση μιας απατηλής εικόνας (1864-1910) **98**
- Δ. Τα πεδία της πολιτικής αντιπαλότητας **101**
 - Δ.1. 1875-1892: η περίοδος των θεμελιώσεων / Δ.2. 1892-1910: περίοδος δοκιμασιών
- Επίλογος **117**

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΑΡΔΙΚΑ

Η Ελλάδα και Ανατολικό Ζήτημα (1821-1923) **119**

Η δημιουργία του ελληνικού κράτους **122**

Ο ελληνικός αλυτρωτισμός και η Ανατολική Μεσόγειος (1832-1856) **126**

Η Ελλάδα και οι εθνότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (1856-1878) **132**

Τα νέα κράτη στα Βαλκάνια (1878-1908) **137**

Το τέλος του Ανατολικού Ζητήματος (1908-1923) **142**

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Ρέκβιєм για την Οθωμανική Αυτοκρατορία **149**

Η Επανάσταση του 1821 **159**

Κράτος, εξουσία, πολιτική (1830-1880) **161**

Βασιλευόμενη δημοκρατία: λόγοι και πρακτικές (1864-1910) **167**

Η Ελλάδα και Ανατολικό Ζήτημα (1821-1923) **173**

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία **179**

Ελληνική βιβλιογραφία **183**

Οι συνεργάτες του τόμου **189**

PEKBIEM ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Στο πλαίσιο των εθνικών ιστοριογραφιών, η αφήγηση για την εμφάνιση, την εξέλιξη και την εδραίωση των αντίστοιχων εθνικών κινήματων κυριαρχείται συχνά από την ανάγκη να τονιστούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που παρουσιάζει το καθένα από αυτά. Μοιραία, επομένως, υποβαθμίζονται τόσο οι διαδικασίες που καθορίζουν το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο όσο και οι παρόμοιες περιπτώσεις εθνικών κινήματων, που θα μας επέτρεπαν να διακρίνουμε κοινά στοιχεία ανάμεσά τους. Στην περίπτωση της συγκρότησης του ελληνικού έθνους, όπως και των άλλων βαλκανικών εθνών, θα άξιζε κανείς να δει την εξέλιξή τους, όχι ως μια πορεία ανεξάρτητη ή σε κατεύθυνση αντίθετη προς τις προσπάθειες που την ίδια περίοδο κατέβαλε η Οθωμανική Αυτοκρατορία για την ανασυγκρότησή της, αλλά ως παράλληλες διαδικασίες και μάλιστα αλληλοτροφοδοτούμενες. Οι βαλκανικοί εθνικισμοί μπορούν να κατανοηθούν καλύτερα όχι μόνον ως απάντηση στα ιδεολογικά κελεύσματα της Δύσης, αλλά και ως αποτέλεσμα των διεργασιών στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από την άλλη, η τελευταία μαθαίνει από τα λάθη της και από τα πλήγματα που δέχεται και απαντά στους εθνικισμούς και στους διάφορους ιμπεριαλισμούς, υιοθετώντας συχνά τις πρακτικές και το λεξιλόγιό τους. Βεβαίως, η εξέλιξη αυτή δεν αφορά μόνο τα Βαλκάνια. Όλες οι επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από το Βελιγράδι ως τις ιερές πόλεις της Μέκκας και της Μεδίνας, και από το Κάιρο ως την Κριμαία, αποτελούν συγκοινωνούντα δοχεία. Επομένως, πώς να μετρήσει κανείς τη στάθμη σε καθένα από αυτά χωριστά; Εξάλλου, δεν πρέπει να ξεχνούμε, αν δεν θέλουμε να υποκύψουμε σε εύκολους αναχρονισμούς, πως η διαδικασία μετάβασης από την Αυτοκρατορία στο έθνος-κράτος δεν είναι ούτε ομαλή ούτε και προδιαγεγραμμένη. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγκάζεται να παραχωρήσει όχι μόνο αυτονομία αλλά και ανεξαρτησία σε κάποιες περιοχές, ή, σε άλλες περιπτώσεις, καθεστώς αυτοδιοίκησης με χριστιανό κυβερνήτη. Η ανά χειράς μελέτη συνιστά μια προσπάθεια να κατανοηθεί η κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η εμφάνιση του έθνους-κράτους αλλά και των ενδιάμεσων μορφών διοίκησης, όπως αυτές εγγράφονται στη συνολική εικόνα που περιγράφηκε κάποτε ως το «Ανατολικό Ζήτημα». Ο όρος αυτός, αν και υποκρίνεται πως το ζήτημα αφορά την «Ανατολή», στην πραγματικότητα αποτελεί προϊόν του ανταγω-

νισμού μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων και αποδεικνύει πως η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποτελεί, ιστορικά και γεωγραφικά, προνομιακό πεδίο για όποιον επιθυμεί να κατανοήσει τον τρόπο που η ευρωπαϊκή πολιτική περιγράφει, με πολλές αντιφάσεις και ασυνέχειες, την «Ανατολή» και τη «Δύση».¹

Το *Τανζιμάτ* και ο εκσυγχρονισμός της Αυτοκρατορίας

Σε μια εποχή που η Τουρκική Δημοκρατία βρίσκεται σε μία ατραπό συνεχών μεταρρυθμίσεων, και έχει θέσει ως στόχο να καλύψει την απόσταση που τη χωρίζει από το επίπεδο των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και να πείσει για τις καλές της προθέσεις, δεν μπορεί κανείς να αποφύγει τον προφανή παραλληλισμό με τις συνθήκες που επικρατούσαν στα μέσα του 19ου αιώνα, όταν μια σειρά από μεταρρυθμιστικά διατάγματα, το *Γκιουλχανέ Χατ-ι Σερίφ* (*Gülhane Hat-ı Şerif*) (1839), το *Ισλαχάτ Φερμανί* (*Islahat Fermanı*) (1856) και το Οθωμανικό Σύνταγμα (1876), που είναι γνωστά με τον όρο *Τανζιμάτ* (*Tanzimat*), είχαν διαμορφώσει ανάλογες προσδοκίες. Όπως τώρα, έτσι και τότε το ζητούμενο ήταν ο εκσυγχρονισμός της κοινωνίας και του κράτους, αλλά και η επίδειξη καλής συμπεριφοράς προς τις Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες πίεζαν και απειλούσαν ότι θα παρέμβουν, αν δεν διασφαλιζόταν τα δικαιώματα των χριστιανών υπηκόων της Αυτοκρατορίας. Σήμερα, αν και οι χριστιανοί υπήκοοι είναι απειροελάχιστοι, τα επιχειρήματα που επιστρατεύονται είναι παρόμοια, και το ίδιο ισχύει για τους μηχανισμούς πίεσης και διαπραγματεύσης. Στη δεκαετία του 1960, όταν κυριαρχούσαν οι θεωρίες περί εκσυγχρονισμού, σημαντικοί Αμερικανοί οθωμανολόγοι, όπως ο Μπέρναρντ Λιούις (Bernard Lewis) και ο Ρόντρικ Ντέιβισον (Roderic Davison),² υποστήριξαν πως στην πραγματικότητα όλες οι μεταρρυθμίσεις που έλαβαν χώρα ήταν αποτέλεσμα της επαφής με τη Δύση, της επώδυνης συνειδητοποίησης μετά από αλλεπάλληλες ήττες, πως, αν δεν υιοθετηθούν δυτικές δομές, η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν πρόκειται να επιβιώσει κάτω από τις συνεχείς πιέσεις που δεχόταν από τις Μεγάλες Δυνάμεις. Με άλλα λόγια, ο εκσυγχρονισμός ταυτιζόταν με τον εκδυτικισμό ή, καλύτερα, με τον εξευρωπαϊσμό, και τα αίτια της αλλαγής στο εσωτερικό της κοινωνίας δεν μπορούσαν παρά να αναζητηθούν έξω από αυτή, στις συνθήκες εκείνες ανισορροπίας που επιβάλλουν μια άνωθεν παρέμβαση, ενός πολιτικού οράματος που, στην περίπτωση της Τουρκίας, άρχισε να παίρνει μορφή στα τέλη του 19ου αιώνα και, αν και σε μεγάλο βαθμό έλαβε σάρκα και οστά υπό την καθοδήγηση του Μουσταφά Κεμάλ Ατατούρκ (Mustafa Kemal Atatürk) (1881-1938), ιδρυτή της Τουρκικής Δημοκρατίας, παραμένει μέχρι και σήμερα ζωντανό και μάχιμο.

Το πρόβλημα που παρουσιάζει μια τέτοια ανάγνωση είναι ότι αδιαφορεί για τη δυναμική που υφίσταται στο εσωτερικό μιας κοινωνίας, η οποία δεν είναι υποχρεωτικό να παρέχει συνεχώς τεκμήρια αλλαγής. Με άλλα λόγια, η κοινωνία και το κράτος

αυτό θεωρείται ότι χρήζουν αλλαγών, τις οποίες δεν είναι σε θέση να προωθήσουν εγγενώς και επομένως καλείται να παρέμβει η Δύση ως αυθεντικός εκσυγχρονιστικός παράγων. Η άποψη αυτή, πέρα από το ότι υπηρετεί έναν ιμπεριαλιστικό οριενταλιστικό λόγο, ο οποίος τα τελευταία χρόνια έχει γίνει αντικείμενο εκτενέστατης κριτικής,³ αγνοεί μια πολύ βασική αρχή, που όμως οι μελέτες γύρω από τα φαινόμενα της αποικιοκρατίας έχουν αποδείξει πως ισχύει σε όλες τις αντίστοιχες περιπτώσεις. Αποτελεί κοινή γνώση, δηλαδή, πως κατά τη μεγάλη αυτή διάρκεια η ουσία της Δύσης δεν παραμένει η ίδια, ή, μάλλον, πως δεν υπάρχει ουσία της Δύσης η οποία λειτουργεί ως κοινός παρανομαστής, στον οποίο οφείλει να ανταποκρίνεται ο κάθε τοπικός πολιτισμός.⁴ Επιπλέον, η σύγχρονη μετα-αποικιοκρατική εμπειρία έχει αποδείξει πως τόσο οι πληθυσμοί που κυριαρχούνται από δυτικές οικονομικές σχέσεις και πολιτισμικά πρότυπα όσο και οι κοινωνίες που ασκούν αυτή την κυριαρχία επηρεάζονται από αυτή τη σχέση, η οποία είναι αμφίδρομη.⁵

Στην περίπτωση των οθωμανικών σπουδών, ως αντίδραση σε αυτή τη νοητική «αποικιοποίηση» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, έχει αναπτυχθεί τα τελευταία χρόνια ένας αντίλογος που κάνει λόγο για μια «ιδιότυπη οθωμανική αποικιοκρατία», η οποία χρησιμοποιεί τα εργαλεία που έχει εισαγάγει από τη Δύση εμπλουτίζοντάς τα με τη διοικητική εμπειρία αιώνων, προκειμένου να αναδιοργανώσει και να ενσωματώσει κοινωνικά και πολιτισμικά παραβατικούς πληθυσμούς.⁶ Η συζήτηση αυτή θα μπορούσε να πάρει νέες διαστάσεις με αφορμή το εξής ερώτημα: Αν ο ιμπεριαλιστικός αυτοκρατορικός λόγος μπορεί να είναι κανονιστικός των σχέσεων μεταξύ χριστιανών κυριάρχων και μη χριστιανών κυριαρχουμένων, αλλά και των σχέσεων μεταξύ μη χριστιανών κυριάρχων και κυριαρχουμένων,⁷ σε τι βαθμό μας βοηθάει να κατανοήσουμε τις σχέσεις μη χριστιανών κυριάρχων με χριστιανούς κυριαρχουμένους; Ακόμη περισσότερο, πώς μπορούμε να κατανοήσουμε τη δυναμική αυτή με δεδομένη τη συγκρουσιακή σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στα έθνη-κράτη τα οποία ξεπηδούν από την αποσκίρτηση πληθυσμών και την ίδια την Αυτοκρατορία;⁸

Το βασικό επιχειρήμα στη μελέτη της διαδικασίας αυτής για την ίδια περίοδο από ιστορικούς, όπως οι Λεφτέν Σταβριάνος (Leften Stavrianos) και Πήτερ Σούγκαρ (Peter Sugar),⁹ είναι πως τα βαλκανικά κράτη προκύπτουν μέσα από μια προμηθεϊκού χαρακτήρα σύγκρουση ανάμεσα στο παλιό και το καινούργιο, το προνεωτερικό και το νεωτερικό, το έθνος-κράτος και την Αυτοκρατορία. Βεβαίως και αυτές οι άψεις βασίζονται στο μοντέλο του εκσυγχρονισμού και έχουν δεόντως ανασκευαστεί.¹⁰ Έχει, δηλαδή, γίνει πλέον σαφές πως ανάμεσα στο έθνος-κράτος και την Αυτοκρατορία, καθώς το πρώτο σχήμα επικρατεί σταδιακά και το δεύτερο αποσυντίθεται, επικρατεί και πάλι μια αμφίδρομη σχέση. Με τον ίδιο τρόπο που η πολιτειακή οργάνωση –συνταγματική μοναρχία, ατομικές ελευθερίες– των νεότευκτων βαλκανικών κρατών επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο η Οθωμανική Αυτοκρατορία προσπάθησε να μεταλλαχθεί σε έθνος-κράτος, έτσι και τα βαλκανικά κράτη διατηρησαν στην πολιτειακή τους οργάνωση, αλλά και στον πολιτισμικό τους λόγο, δομές της Αυτοκρατορίας.¹¹ Η θρησκεία, για παράδειγμα, αποτελούσε τη βάση συγκρότησης των

πολιτικών και κοινωνικών σχέσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι Οθωμανοί υπήκοοι όφειλαν να ανήκουν σε εθνοθρησκευτικές ομάδες, που εκ των υστέρων αποκλήθηκαν *μιλλέτ* (*millet*), και η κεντρική εξουσία αντιμετώπιζε αυτές τις ομάδες ή τις υποδιαιρέσεις τους, τις κατά τόπους κοινότητες, ως φορολογικές και κοινωνικές μονάδες.¹² Καθώς αποσπώνταν εδάφη και δημιουργούνταν έθνη-κράτη, και ενώ η κινητήρια ιδεολογία πίσω από τα αποσχιστικά κινήματα ήταν συνθήως η κοινωνική δυσарέσκεια που επενδυόταν από έναν δυτικοφανή φιλελεύθερο εθνικισμό, τελικά, το μοντέλο που επικράτησε στη συγκρότηση των σχέσεων πολίτη-κράτους ήταν το ίδιο το σύστημα των *μιλλέτ*.¹³ Με άλλα λόγια, η εθνική υπόσταση ταυτιζόταν με τη θρησκευτική, και αυτό άφηνε πολύ λίγο χώρο για συμμετοχή σε άλλες ομάδες που δεν ταυτίζονταν θρησκευτικά με την πλειοψηφία. Αντιστοίχως, οι προσπάθειες στην Αυτοκρατορία, ιδιαίτερα κατά την περίοδο των Νεότουρκων, να δημιουργηθούν θεσμοί του κράτους-έθνους, όπως εθνικός στρατός, εθνική οικονομία κ.λπ., θα ακολουθήσουν το παράδειγμα των αντίστοιχων πρακτικών που είχαν υιοθετηθεί από τα βαλκανικά κράτη. Ας πάρουμε όμως τα πράγματα από την αρχή.

Η νικηφόρα Αυτοκρατορία αναδιπλώνεται

Ήδη μετά τη δεύτερη αποτυχημένη πολιορκία της Βιέννης το 1683 και τη Συνθήκη του Κάρλοβιτς το 1699, η οποία σήμαινε την πρώτη μεγάλη απώλεια εδαφών, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποσύρθηκε από περιοχές όπου είχε εγκαθιδρύσει την κυριαρχία της για πάνω από 150 χρόνια, μετά τη νίκη εναντίον των Ούγγρων το 1526, στη μάχη του Μοχάτς, στα νότια της Βουδαπέστης, και την κατάλυση του Ουγγρικού βασιλείου. Η απώλεια αυτή μετριάστηκε εν μέρει από τη Συνθήκη του Παζάροβιτς το 1718, οπότε και κάποια από τα εδάφη αυτά ανακτήθηκαν. Η δεύτερη μεγάλη εδαφική απώλεια για τους Οθωμανούς επήλθε με την ήττα στον ρωσοθωμανικό πόλεμο του 1770-1774, η οποία οδήγησε στην αποχώρησή τους από την Κριμαία. Η Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, που συνομολογήθηκε το 1774, έχει ιδιαίτερη σημασία για δύο λόγους. Ο ένας αναφέρεται κατά κόρον σε όλα τα σχετικά εγχειρίδια βαλκανικής ιστορίας. Η συνθήκη, με το δικαίωμα που παρείχε στη Ρωσία να προστατεύσει μια Εκκλησία στην οθωμανική πρωτεύουσα, στην πραγματικότητα εγκαθίδρυσε καθεστώς προστατευτισμού για όλους τους ορθόδοξους χριστιανούς της Αυτοκρατορίας. Η σημασία για την κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη των ορθοδόξων, με τη δυνατότητα που τους παρεχόταν να χρησιμοποιούν τη ρωσική σημαία στα ταξίδια τους και οι συνέπειες που το καθεστώς αυτό είχε για την ανάπτυξη του εμπορίου έχουν επαρκώς αναδειχθεί στην ελληνική ιστοριογραφία.¹⁴ Αυτό που δεν έχει αναδειχθεί, ωστόσο, είναι το γεγονός πως λίγα χρόνια αργότερα, το 1783, σε έναν νέο πόλεμο, η Ρωσία θα προσαρτήσει το Χανάτο της Κριμαίας, το οποίο είχε στο μεταξύ ιδρυθεί, γεγονός που θα σημάνει το τέλος της μουσουλμανικής κυριαρχίας στην περιοχή. Η

εξέλιξη αυτή συνοδεύτηκε από τη μετακίνηση πολυάριθμων μουσουλμανικών πληθυσμών, Τούρκων αλλά κυρίως Τατάρων, που θα αναζητήσουν τη σωτηρία μακριά από τη ρωσική κυριαρχία.¹⁵

Αυτό αποτελεί και τη μείζονα διαφορά από τις προηγούμενες εδαφικές απώλειες. Ενώ, δηλαδή, στο παρελθόν η Αυτοκρατορία είχε υποχωρήσει από εδάφη που στη συντριπτική τους πλειοψηφία κατοικούνταν από χριστιανικούς πληθυσμούς, στην προκειμένη περίπτωση αποχωριζόταν εδάφη στα οποία η εγκατάσταση μουσουλμανικών πληθυσμών χρονολογούνταν ήδη από αρκετούς αιώνες. Αυτή είναι η αρχή μιας διαδικασίας με δύο όψεις. Από τη μια, η Αυτοκρατορία αρχίζει να αναδιπλώνεται και να χάνει διαδοχικά τις κτήσεις που είχε αποκτήσει τους προηγούμενους αιώνες, στερούμενη ταυτοχρόνως οικονομικούς πόρους, γεωπολιτικά πλεονεκτήματα και γόητρο. Από την άλλη, ωστόσο, είναι εξίσου σημαντικό το γεγονός ότι οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί που μετακινήθηκαν προς το κέντρο της Αυτοκρατορίας –την πρωτεύουσα, τη Δυτική Ανατολία και τη Θράκη–, θα εξελιχθούν σταδιακά στην κρίσιμη εκείνη πληθυσμιακή μάζα που, όταν έρθει η ώρα, στον ύστατο αγώνα της Αυτοκρατορίας να διασώσει ό,τι απέμεινε, θα παίξει καθοριστικό ρόλο.¹⁶ Μόνο που το αποτέλεσμα του αγώνα απέβη ακριβώς το αντίθετο από το επιδιωκόμενο, δηλαδή η κατάλυση της Αυτοκρατορίας. Με την κατάλυση του χαλιφάτου και του σουλτανάτου και την εγκαθίδρυση της Προεδρικής Δημοκρατίας το 1923, αυτό που αναδύθηκε από τα συντρίμια της Αυτοκρατορίας ήταν ένα εθνικό κράτος. Όμως, παρόλο που ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας δεν έγινε στο όνομα τού τουρκικού έθνους αλλά της Αυτοκρατορίας και της μουσουλμανικής πίστης, όπως έχει επανειλημμένα υποστηριχθεί, το εθνικό κράτος που προέκυψε δεν ήταν αποτέλεσμα μόνο των τελευταίων δύσκολων ετών πολέμου και καταστροφής. Το τουρκικό έθνος-κράτος είχε αρχίσει να δημιουργείται με βραδείς ρυθμούς, ήδη από τη μετακίνηση των πρώτων μουσουλμανικών πληθυσμών, μετά το 1783.¹⁷

Θα περιγράψουμε παρακάτω τα διάφορα στάδια της μετακίνησης νέων πληθυσμών και τη μετεγκατάστασή τους, η οποία προσέφερε τη δυνατότητα στις οθωμανικές αρχές να τους εκμεταλλευτούν, τοποθετώντας τους σε περιοχές όπου το μουσουλμανικό στοιχείο ήταν πληθυσμιακά αδύναμο, στοχεύοντας, έτσι, στον εξισλαμισμό αυτών των περιοχών. Αυτό έλαβε μαζικότερες διαστάσεις έναν αιώνα περίπου μετά τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, το 1878, όταν, μετά από μια ακόμη οθωμανική πανωλεθρία σε έναν ακόμη ρωσοοθωμανικό πόλεμο, μεγάλες εκτάσεις στα Βαλκάνια και τον Καύκασο αφαιρέθηκαν από την Αυτοκρατορία με τη Συνθήκη του Βερολίνου και μουσουλμάνοι πρόσφυγες κάθε εθνότητας, Βόσνιοι, Πομάκοι, Τάταροι, Κιρκάσιοι κατέκλυσαν την οθωμανική πρωτεύουσα και την Ανατολία.¹⁸ Οι μηχανισμοί που τέθηκαν σε λειτουργία στο επίπεδο της κεντρικής διοίκησης, και που θα εξακολουθήσουν να υφίστανται ως και την αποκατάσταση των ανταλλαγίμων μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης το 1924, καθώς και η λογική της δράσης τους, μαρτυρούν τον μετασχηματισμό μιας Αυτοκρατορίας που προσπαθούσε να λειτουργήσει ως εθνικό κράτος. Για περισσότερο από έναν αιώνα η Αυτοκρατο-

ρία και τα έθνη-κράτη συνυπήρξαν με διάφορες μορφές και αυτή η ώσμωση δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη.

Οι μετασχηματισμοί στον μακρύ 18ο αιώνα και η εμφάνιση των αγιάνηδων

Κατά τη διάρκεια του μακρού 18ου αιώνα (1683-1807), η σταδιακή εξασθένιση της κεντρικής εξουσίας της Αυτοκρατορίας συνδέεται με την επικράτηση τοπικών μουσουλμάνων ηγεμόνων, οι οποίοι είναι γνωστοί ως *αγιάνηδες* (*ayan*). Επρόκειτο για άτομα που αρχικά επροσωπούσαν στις επαρχίες τους πασάδες εκείνους οι οποίοι, μέσω του συστήματος της ενοικίασης των φόρων με πλειοδοσία (*ιλπιζάμ*), είχαν τον έλεγχο της είσπραξης και της νομής τους.¹⁹ Οι πασάδες αυτοί όμως, μετακινούνταν όλο και λιγότερο από την πρωτεύουσα με αποτέλεσμα οι *αγιάνηδες*, από απλοί εκπρόσωποί τους, να μετατραπούν σε σχεδόν αυτόνομους τοπικούς φεουδάρχες και να εισπράττουν αυτοί τους φόρους για δικό τους λογαριασμό, ως ενοικιαστές (*μουλτεζίμ*). Επιπλέον, το αξίωμα αυτό έγινε κληρονομικό με αποτέλεσμα να αναδειχθούν πανίσχυρες οικογένειες που ήλεγχαν ολόκληρες περιοχές και έτσι μπορούσαν να θέσουν υπό αμφισβήτηση την κεντρική εξουσία. Η ανάδειξη των τοπικών αυτών ηγεμόνων συνδέεται με τη διαδικασία που έχει περιγραφεί στην οθωμανική βιβλιογραφία ως μετάβαση από το τιμάριο στο τσιφλίκι. Το τιμάριο ήταν στο παρελθόν η βάση του γαιοκτηπτικού καθεστώτος. Συνίστατο στην εκ μέρους του σουλτάνου παραχώρηση μιας έκτασης ή κάποιων εισοδημάτων σε έναν υπήκοό του από τις τάξεις της γραφειοκρατίας ή του στρατού (*ασκερί*), για τις υπηρεσίες που εκείνος είχε προσφέρει. Λόγω του κληρονομικού χαρακτήρα που απέκτησε η ενοικίαση των φόρων και της αδυναμίας της κεντρικής εξουσίας να επιβάλει τους δικούς της κανόνες, το καθεστώς αυτό τελικά οδήγησε σε καθεστώς οιωνεί-ιδιοκτησίας των εν λόγω περιοχών από τους τοπικούς προκρίτους.²⁰

Η οικογένεια των Καραοσμάνογλου στη Δυτική Ανατολία,²¹ ο Οζμάν Πασβάντογλου (1758-1807) στα κεντρικά Βαλκάνια και ο Αλή πασάς Τεπελενλής (1741-1822)²² στην περιοχή της Ηπείρου αποτελούν τις πιο γνωστές περιπτώσεις. Η δύναμη που απέκτησαν θα φτάσει στο απόγειό της με τα γεγονότα που συνδέονται, αρχικά με την πτώση και κατόπιν με τον θάνατο του Σελίμ Γ' (1761-1808), ύστερα από την παρέμβαση δυσαρεστημένων γενιτσάρων, την ταχεία πτώση του επόμενου σουλτάνου, Μουσταφά Δ', και την άνοδο στον θρόνο του Μαχμούτ Β' (1785-1839), ο οποίος και θα επιχειρήσει να συρρικνώσει την επιρροή που ασκούσαν οι *αγιάνηδες*. Πριν συμβεί αυτό, όμως, σημαντικές φυσιογνωμίες μεταξύ των αγιάνηδων είχαν ήδη σπεύσει στην πρωτεύουσα, όπου και εξανάγκασαν τον σουλτάνο να υπογράψει το «σύμφωνο συμμαχίας» (*σενέντ-ι ιτιφάκ*), ένα κείμενο που έχει θεωρηθεί προάγγελος του *Τανζιμάτ* και το οποίο προσέφερε εγγυήσεις για τη ζωή, την τιμή και την περιουσία των

τοπικών προκρίτων απέναντι στην αυθαιρεσία της κεντρικής εξουσίας. Για τον λόγο αυτό, το συγκεκριμένο κείμενο έχει θεωρηθεί ως η οθωμανική Magna Carta.²³

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι έχει ασκηθεί πρόσφατα κριτική στην άποψη που συνδέει την παρακμή της Αυτοκρατορίας με την επικράτηση των τοπικών προκρίτων και το σύστημα της εκμίσθωσης των φόρων. Η κριτική αυτή έχει ασκηθεί με βάση το επιχείρημα πως δεν ήταν τόσο η αδυναμία που επέδειξε η κεντρική εξουσία όσο μια διαφορετική φιλοσοφία σχετικά με την οργάνωση του κράτους, η οποία οδήγησε σε αυτή την εξέλιξη.²⁴ Οι μεταρρυθμίσεις που θα ακολουθήσουν, την περίοδο 1839-1871, στην προσπάθειά τους να επαναφέρουν τον έλεγχο από την περιφέρεια στο κέντρο, ανέτρεψαν αυτήν ακριβώς τη φιλοσοφία. Επειδή λοιπόν οι μεταρρυθμίσεις έχουν θεωρηθεί ως η αρχή ενός εκσυγχρονιστικού προγράμματος που, όπως ήδη σημειώσαμε, έχει εκληφθεί από τους οπαδούς του εκσυγχρονισμού ως η δυναμική που, ακόμη και σήμερα, οδηγεί την Τουρκία προς την πρόοδο, η περίοδος εκείνη της αποκέντρωσης απορρίφθηκε συλλήβδην. Με άλλα λόγια, τείνουμε να βλέπουμε την περίοδο αυτή μέσα από το νοτιοκίβριο πλαίσιο που δημιούργησε το *Τανζιμάτ*. Αν, μάλιστα, θεωρήσουμε πως το *Τανζιμάτ* αποτελεί την πρώτη ουσιαστική προσπάθεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας να υιοθετήσει λογικές έθνους-κράτους, τότε το συμπέρασμα είναι πως, σε τελευταία ανάλυση, η περίοδος αυτή έχει αντιμετωπιστεί μέσα από τους παραμορφωτικούς φακούς του έθνους-κράτους.

Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί πως ο 18ος αιώνας, με τις εξελίξεις που περιγράψαμε, όχι μόνο δεν αποτέλεσε οπισθοδρόμηση για την Αυτοκρατορία, ιδιαίτερα για τις μη μουσουλμανικές εθνοθρησκευτικές ομάδες, αλλά ότι, όπως ακριβώς οι τοπικοί μουσουλμάνοι ηγεμόνες πέτυχαν να αυτονομηθούν, το ίδιο συνέβη και με τους μη μουσουλμάνους προκρίτους.²⁵ Πιο συγκεκριμένα, τα άτομα εκείνα που λόγω οικονομικής δραστηριότητας ή προσωπικών σχέσεων με τις τοπικές αρχές είχαν κατορθώσει να εξελιχθούν σε προκρίτους (*κοιτζαμπάσηδες, τζορμπατζήδες, κνέζοι* κ.λπ., όροι που μεταβάλλονται ανάλογα με την περιοχή και την εθνότητα), εκτός από την ηγετική θέση που κατείχαν στο εσωτερικό της κοινότητάς τους αποτελούσαν και τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην κοινότητα αυτή και την οθωμανική εξουσία. Αυτός ήταν και ο πυρήνας του συστήματος των *μιλλέτ*, δηλαδή της αυτονομίας που απολάμβαναν οι εθνοθρησκευτικές ομάδες. Αντιθέτως, αυτό που αλλάζει με το *Τανζιμάτ* και ήδη πριν ακόμη και από αυτό, όταν στον θρόνο βρίσκεται ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄, είναι η προσπάθεια της κεντρικής εξουσίας να αφαιρέσει την αυτονομία και τα όποια προνόμια είχαν παραχωρηθεί ως τότε, τόσο στους τοπικούς μουσουλμάνους προκρίτους όσο και στους άμεσα συνδεδεμένους με αυτούς χριστιανούς προκρίτους. Αυτό οδήγησε στη διεκδίκηση, και από τους μεν και από τους δε, διαφορετικών ρόλων στο εσωτερικό των τοπικών αυτών κοινωνιών. Οι μουσουλμάνοι ηγεμόνες, όπως ήταν ο Πασβάντογλου και ο Αλή πασάς, επιζήτησαν τη συνδρομή των χριστιανών υπηκόων τους, οι οποίοι, για πρώτη φορά μετά από τρεις αιώνες, από την εποχή δηλαδή που στρατολογούνταν στον οθωμανικό στρατό και χριστιανοί ιππείς (*σιπαχήδες*), θα πολεμήσουν ενάντια στα

στρατεύματα που έστειλε ο σουλτάνος, δίπλα στους μουσουλμάνους συντρόφους τους, μάλλον στο όνομα μιας πολιτικής αφοσίωσης στον ηγεμόνα, και όχι τόσο εξαιτίας ενός θρησκευτικού ή εθνικού οράματος. Οι χριστιανοί πρόκριτοι, εξάλλου, στράφηκαν προς τις κοινότητές τους και διεκδίκησαν τον ρόλο του τοπικού ηγέτη, όχι πλέον του μεσάζοντα. Η οθωμανική εξουσία, με τη σειρά της, προσπάθησε να καταπνίξει τις αυτονομιστικές τάσεις και των δύο ομάδων. Η παραπάνω άποψη δεν παραγνωρίζει την επίδραση που άσκησε στην καλλιέργεια αποσχιστικών τάσεων η αστικοποίηση μεγάλου μέρους των χριστιανικών πληθυσμών, οι συχνότερες και αμεσότερες επαφές με τη χριστιανική και τεχνολογικά πιο προηγμένη Δύση, η εισαγωγή των ιδεών του εθνικισμού και του φιλελευθερισμού. Μαζί με αυτά, ωστόσο, ανιχνεύει και τις εσωτερικές διεργασίες που δεν εξαρτώνται πάντοτε άμεσα από το διεθνές περιβάλλον.

Τα αποσχιστικά κινήματα και η αποσύνθεση της Αυτοκρατορίας

Στο παραπάνω πλαίσιο, δύο χρονικές συγκυρίες αποδείχθηκαν σημεία καμπής για την Αυτοκρατορία. Η πρώτη, καλύπτει τη διετία 1804-1805. Πρόκειται για τα χρόνια που θα σημαδευτούν από την πρώτη σερβική εξέγερση, υπό την ηγεσία του Γεώργη Καρατζόρτζεβιτς (1752-1817), τοπικού προκρίτου και μεγαλέμπορου κοίρων –επάγγελμα που ασκούσε και ο Μίλος Ομπρένοβιτς (1780-1860), μετέπειτα πρώτος πρίγκιπας της αυτόνομης πλέον Σερβίας–, και από την ανάρρηση του Καβαλαλή Μεχμέτ Αλή πασά (1769-1849) στο αξίωμα του κυβερνήτη της Αιγύπτου. Η σερβική εξέγερση θεωρείται από όλους τους μελετητές της βαλκανικής ιστορίας ως η πρώτη αποσχιστική κίνηση με χαρακτηριστικά που προσομοιάζουν σε ένα εθνικό κίνημα. Όμως, δεν ξεκίνησε καθόλου έτσι. Στην πραγματικότητα, επρόκειτο για μια εκδήλωση δυσαρέσκειας στο κέντρο του πασαλικίου του Βελιγραδίου, εναντίον της γενιτσαρικής φρουράς η οποία καταδυνάστευε τον ντόπιο πληθυσμό. Οι ηγέτες της εξέγερσης, με επιστολή τους στον σουλτάνο Σελίμ Γ΄ –όπως φαίνεται και στην επιστολή προς τον πρίγκιπα-επίσκοπο Πέτρο Α΄ Νιέγκος του Μαυροβουνίου, που θα στείλει ο Καρατζόρτζεβιτς το 1804–, διατράνωναν την πίστη τους στην οθωμανική εξουσία και εκλιπαρούσαν για την παρέμβαση του σουλτάνου προκειμένου να απαλλαγούν από τη γενιτσαρική λαίλαπα.²⁶ Τελικώς, λίγα χρόνια αργότερα, οι γενίτσαροι στράφηκαν κατά του ίδιου του σουλτάνου, ο οποίος είχε όντως προσπαθήσει να τους αντικαταστήσει με έναν σύγχρονο στρατό (*νιζάμ-ι τζεντίτι*), οργανωμένο με βάση ευρωπαϊκά πρότυπα.²⁷ Η εξόντωση του Σελίμ Γ΄ θα μεταβάλει πλήρως και την πορεία της εξέγερσης.

Την επόμενη χρονιά, μετά από τη σερβική εξέγερση, ένας Αλβανός με εξαιρετικά διοικητικά προσόντα, ο οποίος καταγόταν από την Καβάλα και είχε ακολουθήσει στην

Αίγυπτο το εκστρατευτικό σώμα που είχαν στείλει οι Οθωμανοί για να αντιμετωπίσουν τα γαλλικά στρατεύματα του Ναπολέοντα, τα οποία είχαν εισβάλει το 1798, κατόρθωσε να ανατρέψει την εξουσία των γηγενών Μαμελούκων και να εγκαθιδρύσει τη δική του. Ο Μεχμέτ Αλή πασάς, νέος και φιλόδοξος ηγέτης, αφού εξουδετέρωσε όλους τους αντιπάλους του, εκμεταλλευόμενος την εμπειρία που απέκτησε από τον μεγάλο του αντίπαλο, τον Ναπολέοντα, ο οποίος είχε αποχωρήσει από την Αίγυπτο, ήδη από το 1804, θα εισαγάγει μια σειρά από μεταρρυθμίσεις οι οποίες είναι κοινώς αποδεκτό ότι αποτέλεσαν το πρότυπο που ακολούθησαν αργότερα οι εισηγητές των Μεταρρυθμίσεων (*Τανζιμάτ*):²⁸ από την υιοθέτηση του ναπολεόντειου κώδικα και των γαλλικών προτύπων για την οργάνωση του στρατού μέχρι την πρόσκληση χριστιανών εμπόρων από την ιδιαίτερη πατρίδα του, αλλά και από τα νησιά του Αιγαίου, προκειμένου να ενισχύσουν το εμπόριο και την οικονομία της Αιγύπτου. Με τη δραστηριότητα αυτή συνδέθηκε άμεσα η επανίδρυση μιας πόλης, της Αλεξάνδρειας.²⁹ Η συγκεκριμένη πολιτική του, που συνέβαλε στην ανάδειξη χριστιανικών οικογενειών οι οποίες αργότερα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη χρηματοδότηση του ελληνικού αλυτρωτισμού, κυρίως των εξεγέρσεων στην Κρήτη, δεν τον εμπόδισε να συνδράμει τον απελπισμένο σουλτάνο στην προσπάθειά του να καταπνίξει την επανάσταση στην Πελοπόννησο, στέλνοντας επί τόπου τον γιο του Ιμπραήμ (1789-1848).

Βεβαίως, αυτά συνέβησαν είκοσι χρόνια αργότερα και αφού στο μεταξύ, το 1826, ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ είχε απαλλαγεί οριστικά από τους γενίτσαρους, σφάζοντάς τους εν ψυχρώ μέσα σε μια μέρα και προχωρώντας ακόμα και στη σύλληψη και εκθμελίωση των τάφων τους για να εξαλείψει κάθε ίχνος τους επί της γης. Είχαν προκαλέσει τη σερβική εξέγερση και δεν είχαν καταφέρει να καταπνίξουν την ελληνική· είχαν γίνει ο φόβος και ο τρόμος χριστιανών και μουσουλμάνων, ενώ, αντιθέτως, είχαν αναπτύξει στενές οικονομικές σχέσεις με το εβραϊκό στοιχείο, με συνέπεια η εξόντωσή τους να οδηγήσει στην οικονομική παρακμή του τελευταίου. Δυστυχώς, τόσο για τον Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου όσο και για τον Μαχμούτ Β΄, ο οθωμανο-αιγυπτιακός στόλος τελικώς θα κατατροπωθεί από τους ενωμένους στόλους των τριών Μεγάλων Δυνάμεων στο Ναβαρίνο, σε μια επίδειξη ανθρωπιστικής επέμβασης της εποχής. Ο Οθωμανός σουλτάνος είχε μείνει χωρίς στρατό και στόλο. Ο αιγύπτιος ηγεμόνας, όμως, είχε ακόμη τον στρατό του, τον οποίο εν καιρώ θα χρησιμοποιούσε εναντίον ενός κατά πολύ σημαντικότερου στόχου, που δεν ήταν άλλος από την ίδια την οθωμανική ηρωτεύουσα.³⁰

Η άλλη σημαντική συγκυρία στο πλαίσιο αυτών των ανακατατάξεων είναι, βεβαίως, η διετία 1821-22. Πρόκειται για την ελληνική εξέγερση, η οποία δεν θα μείνει μόνο την αρχή ενός πολυετούς αγώνα, που θα οδηγήσει τελικώς στη δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους, αλλά και τις απαρχές για την ανάδυση μιας ρουμανικής πολιτικής αρχής. Οι Ηγεμονίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας, οι οποίες εκτεινόταν στα βόρεια του Δούναβη και συνδέονταν με την οθωμανική εξουσία με καθεστώς αυτονομίας, έμελλε να αποτελέσουν το θέατρο των πρώτων πολεμικών επιχειρήσεων. Ο σουλτάνος είχε ανταμείψει τις υπηρεσίες που

του πρόσφερε ο Φαναριώτης γιατρός και διπλωμάτης Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος (1636-1709) στις διαπραγματεύσεις για την υπογραφή της Συνθήκης του Κάρλοβιτς, το 1699, διορίζοντας τον γιο του Νικόλαο (1670-1730), ο οποίος ήταν δραγουμάνος της Πύλης, στο αξίωμα του ηγεμόνα της Μολδαβίας, το 1708. Για περισσότερο από έναν αιώνα, οι γόννοι των οικογενειών αυτών που κατοικούσαν στο Φανάρι, τη συνοικία γύρω από το Πατριαρχείο, και είχαν αποκτήσει οικονομική και πολιτική δύναμη, μπόρεσαν να την αξιοποιήσουν με διπλό τρόπο: υπενοικιάζοντας τους φόρους (*ιλτζάμ*) και εξαγοράζοντας το αξίωμα του ηγεμόνα-οσποδάρου των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών.³¹ Ως την Ελληνική Επανάσταση, μέλη εξεχουσών οικογενειών, όπως οι Μαυροκορδάτοι, οι Σούτσοι, οι Γκίκες και οι Υψηλάντηδες, εναλλάσσονταν στο αξίωμα του ηγεμόνα (*οσποδάρου*, *βούβόδα*) και συνέβαλλαν στη δημιουργία ενός ιδιόμορφου πολιτισμικού παραδείγματος όπου συνυπήρχαν αρμονικά βυζαντινή ρωμιοσύνη και οθωμανική εξουσία. Στην ελληνική ιστοριογραφία, η περίοδος αυτή έχει περιγραφεί ως περίοδος άνθησης των γραμμάτων και των τεχνών, ενώ έχουν τονιστεί οι εκπαιδευτικές και εκδοτικές πρωτοβουλίες που πήραν ηγεμόνες όπως ο Κωνσταντίνος Μαυροκορδάτος (1711-1769) ή ο Αλέξανδρος Υψηλάντης (1725-1805), οι οποίοι φέρεται ότι απευθύνονταν εξίσου στους εγγράμματους γηγενείς, οι οποίοι είχαν εγκολπωθεί σε μεγάλο βαθμό την ελληνική παιδεία.³² Στη ρουμανική ιστοριογραφία, αντιθέτως, η ίδια περίοδος περιγράφεται ως ένας αβάσταχτος ζυγός που επέβαλαν από κοινού Έλληνες και Τούρκοι στον ντόπιο εξαθλιωμένο αγροτικό πληθυσμό.³³

Ήταν, φαίνεται, τόσο η απέχθεια των ντόπιων πληθυσμών για τους Φαναριώτες, ώστε όταν ο Αλέξανδρος Υψηλάντης (1792-1828) –εγγονός του ομώνυμου μεταρρυθμιστή ηγεμόνα και γιος του πρώην ηγεμόνα Κωνσταντίνου Υψηλάντη, ο οποίος είχε καταφύγει στη Ρωσία– πέρασε τον Προύθο με 2000 Ιερολοχίτες με σκοπό να ξεσηκώσει τους χριστιανούς της Μολδαβίας, αντιμετώπισε τη γενική αδιαφορία. Ο μόνος λόγος που οι ντόπιοι προσέφεραν αρχικά κάποια βοήθεια στους σκοπούς της Φιλικής Εταιρείας ήταν η παρουσία του έμπειρου στρατιωτικού και λαϊκού ηγέτη Τουντόρ Βλαντιμιρέσκου (1780-1821), από το Βλαδιμίρι της Ολτενίας, στη νότια Βλαχία, ο οποίος υποσχέθηκε στους αγρότες κάποιες μεταρρυθμίσεις και καλύτερη ζωή, και τελικώς εκτελέστηκε με προσωπική εντολή του Υψηλάντη. Λίγο αργότερα, στο Δραγατσάνι, όλοι σχεδόν οι άπειροι μαχητές του Ιερού Λόχου ακολούθησαν την τύχη του. Οι Οθωμανοί, παρά το γεγονός ότι προσωρινά διόρισαν καϊμακάμη στη Μολδαβία τον βουλγαρικής καταγωγής Στεφανάκη Βογορίδη (1774-1869), ο οποίος είχε γίνει δεκτός ως γαμπρός στους φαναριώτικους κύκλους, θα απέκλειαν στο εξής τους Φαναριώτες από το αξίωμα αυτό. Στην πραγματικότητα, η εξέλιξη αυτή σήμανε τη σταδιακή εξασθένιση της οθωμανικής εξουσίας στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Οι αντικαταστάτες των Φαναριωτών ήταν γόννοι οικογενειών ντόπιων βογιάρων, που είχαν ταλαιπωρήσει δεόντως τους εξαθλιωμένους αγρότες ως την έλευση των Φαναριωτών στο προσκήνιο, και που θα τους ταλαιπωρούσαν και στη συνέχεια για πολλά χρόνια. Στις αρχές του 19ου αιώνα, όμως,

οι σύγχρονοι βογιάροι είχαν ήδη αποκτήσει ελληνική και γαλλική παιδεία και είχαν συνειδητοποιήσει τη σημασία του γεγονότος ότι μιλούσαν την ίδια γλώσσα με τον λαό τους. Στη συνέχεια, και ιδιαίτερα με τη Συνθήκη της Αδριανούπολης το 1829 –μια ακόμη καταστροφική συνθήκη για τους Οθωμανούς–, οι Ηγεμονίες θα περνούσαν υπό ρωσική κηδεμονία μέχρι και τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856), οπότε και θα ανοίξει ο δρόμος για την ενοποίηση των Ηγεμονιών και τη δημιουργία του ρουμανικού κράτους.

Σύγχρονο με την Ελληνική Επανάσταση και αντίστοιχης σημασίας γεγονός αποτελεί η εξόντωση του Αλή πασά Τεπελενλή, η οποία εντάσσεται στην πολιτική του σουλτάνου Μαχμούτ Β΄, που αποσκοπούσε στο να απαλλαγεί από τους αμφισβητικές της εξουσίας του. Για δεκαετίες, η σπουδαιότητα του αλβανικής καταγωγής ηγεμόνα είχε συμβάλει καθοριστικά στην ανάπτυξη τόσο του ελληνικού όσο και του αλβανικού εθνικισμού. Ο Αλή πασάς μιλούσε αλβανικά, ελληνικά και τουρκικά, είχε στρατολογήσει Αλβανούς και Έλληνες χριστιανούς και είχε ανοίξει την αυλή τους σε Αλβανούς και Έλληνες γιατρούς και φιλόλογους, είχε δημιουργήσει συνθήκες κατάλληλες για την υποδοχή των δυτικών ιδεών. Τη στιγμή που έδυε το άστρο του, ανέτειλλε το άστρο φυσιογνωμιών σαν τον Οδυσσέα Ανδρούτσο (1788-1825), τον Μακρυγιάννη (1794-1864) και τον Ιωάννη Κωλέτη (1773-1847), που είχαν περάσει από την αυλή αυτή. Το ότι η σύγκρουσή τους με τον Αλή πασά κράτησε αποσπολημένους τους Οθωμανούς την πρώτη κρίσιμη περίοδο της ελληνικής εξέγερσης είναι το λιγότερο. Η επίδραση που είχαν οι πολιτισμικές και πολιτικές προσλαμβάνουσες των ανθρώπων που εργάστηκαν κοντά του στον τρόπο που έδρασαν στη διαδικασία οργάνωσης της ελληνικής πολιτείας είναι πολύ σημαντικότερη. Βεβαίως, ο αλβανικός εθνικισμός εκ των υστέρων μπορεί, και δικαίως, να υπερηφανεύεται πως οι ηγεμονίες που δημιουργήθηκαν από δύο Αλβανούς υπήρξαν πολιτικά και πολιτισμικά πρότυπα, εκείνη του Αλή πασά για το ελληνικό κράτος κι εκείνη του Μεχμέτ Αλή πασά για την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Οι ιδεολογικές προϋποθέσεις των νέων χριστιανικών κρατών

Φυσικά, τα πρότυπα για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος ήταν πολύ περισσότερα και εξάλλου ήταν τα ίδια με εκείνα που είχε υιοθετήσει και ο Αλή πασάς. Η αρχαιολατρία οφειλόταν πρωτίστως στο γερμανικό παράδειγμα, και πιο συγκεκριμένα προερχόταν από τον κύκλο του πρώτου «Βασιλιά της Ελλάδος», του νεαρού Βαυαρού πρίγκιπα Όθωνα (1815-1867), οι σχέσεις κράτους - Εκκλησίας έφεραν τη σφραγίδα των προτεσταντικών ιδεών γενικώς,³⁴ ο κοινοβουλευτισμός εισήχθη από τη Μ. Βρετανία³⁵ κ.λπ. Δεν χρειάζεται όμως κανείς να πάει πολύ μακριά. Τα νησιά του Ιονίου πελάγους, για αιώνες υπό βενετική διοίκηση, είχαν προσαρτηθεί από τη Γαλλία κατά τη

διάρκεια των Ναπολεόντειων πολέμων. Μετά από μια σύντομη τουρκωσική κατοχή μεταξύ 1799-1803, θα ανακηρυχθεί η ίδρυση της ανεξάρτητης Ιονίου Πολιτείας –το πρώτο σύγχρονο ελληνικό κράτος–, η οποία βεβαίως στη συνέχεια θα περάσει υπό βρετανική κηδεμονία με απόφαση που ελήφθη στο Συνέδριο της Βιέννης, το 1815, για να προσφερθεί τελικά ως δώρο της βασίλισσας Βικτωρίας πολλά χρόνια αργότερα, το 1864, στον νέο «Βασιλιά των Ελλήνων» Γεώργιο τον Α΄.

Η κυριαρχία των Βρετανών στην Ιόνιο Πολιτεία έχει μελετηθεί πρόσφατα στο πλαίσιο των σπουδών γύρω από τα αποικιακά καθεστώτα.³⁶ Παρά την καταπίεση που άσκησαν οι Βρετανοί, ιδιαίτερα στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης, όταν όλες οι δυτικές κυβερνήσεις ήταν εναντίον των «τρομοκρατών» Ελλήνων, κάποιες από τις παρακαταθήκες, τόσο των Βρετανών όσο και, παλαιότερα, των Γάλλων, δεν ήταν δυνατόν να παραγραφούν. Κατά τη διάρκεια της γαλλικής διοίκησης, για παράδειγμα, καταργήθηκε το *libro d' oro*, δηλαδή η καταγραφή των μελών της αριστοκρατίας, ενώ στα επόμενα χρόνια θα εμφανιστεί και θα κυριαρχήσει μια καινούρια αντίληψη για την οργάνωση της κοινωνίας, πιο φιλελεύθερη και δημοκρατική. Σε συνάρτηση με την παραπάνω εξέλιξη, τόσο στην περίοδο της Ιονίου Πολιτείας όσο και στα χρόνια της βρετανικής κυριαρχίας, δύο σημαντικές καινοτομίες που έλαβαν χώρα στα νησιά αποτέλεσαν στη συνέχεια το πρότυπο αντίστοιχων ιδεολογιών που διαμορφώθηκαν στο νεοπαγές ελληνικό κράτος. Η πρώτη συνδέεται με τη λειτουργία κοινοβουλίου και η δεύτερη με την ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας, το 1824, και την υιοθέτηση της ομιλουμένης ελληνικής και όχι της καθαρεύουσας, η οποία θα κυριαρχήσει αργότερα στο πανεπιστήμιο της Αθήνας, που ιδρύεται το 1837. Η επανησιακή ατμόσφαιρα θα προσφέρει το πολιτισμικό παράδειγμα που θα αναδείξει προσωπικότητες όπως είναι ο Ανδρέας Κάλβος (1792-1869) και ο Διονύσιος Σολωμός (1798-1857), ο Γεώργιος Κοζάκης-Τυπάλδος (1792-1867) και ο Μάρκος Ρενιέρης (1815-1897), αλλά και πιο συντηρητικές, ως προς το γλωσσικό και το πολιτειακό ζήτημα, φυσιογνωμίες, όπως ο Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1815-1881) και ο Αριστοτέλης Βαλαωρίτης (1824-1879). Ωστόσο, όταν τα Επάνησα ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος, τόσο η κοινοβουλευτική όσο και η γλωσσική τους παράδοση θα αλεστούν στο χωνευτήρι των προτεραιοτήτων της Αθήνας και των επιταγών του εθνικού κράτους. Ο «Ύμνος εις την Ελευθερίαν» καθιερώθηκε ως ο εθνικός ύμνος της Ελλάδος, ωστόσο ο Σολωμός, που θα αποφύγει να επισκεφθεί την Αθήνα, θεωρήθηκε παρακμιακός από τους Νεοφαναριώτες της πρωτεύουσας. Ο Ρενιέρης θα κάνει στροφή εκατόν ογδόντα μοιρών ως προς τις φυλοδυτικές θέσεις που υποστήριζε πριν από τον Κριμαϊκό Πόλεμο και θα εναρμονιστεί με τις θέσεις του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου (1815-1891) και του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή (1809-1892) για τις βυζαντινές και χριστιανικές καταβολές του νεοελληνικού κράτους. Οι τελευταίες επιβιώσεις φιλελεύθερων ιδεών και, γενικότερα, της παρακαταθήκης των «Φώτων», που είχαν επιβιώσει μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, θρυμματίστηκαν, και παραχώρησαν τη θέση τους σε έναν κρατικοδίαιτο ρομαντισμό.³⁷

Η εξέλιξη αυτή, εξάλλου, συνδέεται με την κλιμάκωση, την περίοδο 1850-1870, μιας πολεμικής στον χώρο της ελληνικής πολιτικής και της διανοήσεως που, χονδρικά, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως σύγκρουση ανάμεσα σε δύο οράματα για την ελληνική κοινωνία και το ελληνικό κράτος. Από τη μία, βρίσκονται εκείνοι που συνεχίζουν να θεωρούν το ελληνικό κράτος ως φορέα του δυτικού πολιτισμού, με τις πολιτισμικές του αναφορές να παραπέμπουν απευθείας στην αρχαιότητα και τον σύγχρονο κοινοβουλευτισμό, και οι οποίοι πρεσβεύουν τον εκσυγχρονισμό και την εκκοσμίκευση της ελληνικής κοινωνίας. Από την άλλη, βρίσκονται εκείνοι που ενστερνίζονται τη Μεγάλη Ιδέα, η οποία διατυπώθηκε ρητά για πρώτη φορά από τον Κωλέτη, το 1844, αλλά είχε ήδη ζυμωθεί μέσα από τις αναζητήσεις ενός οράματος για το νέο ελληνικό κράτος. Η ομάδα αυτή εστιάζει τις πολιτισμικές της αναφορές στο Βυζάντιο και θέτει την εθνική και θρησκευτική της ταυτότητα κάτω από τη σημαία της ελληνορθοδοξίας.³⁸

Η διαμάχη αυτή, μεταξύ άλλων, θα αποτυπωθεί και στον τρόπο που διαμορφώθηκαν οι σχέσεις του Κράτους με την Εκκλησία. Τη μονομερή ανακήρυξη του αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος, το 1833, διαδέχθηκε ο «ιστορικός συμβιβασμός» του 1850, όταν το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, σε συνεννόηση με το ελληνικό κράτος, θα εκδώσει τον Συνοδικό Τόμο, αναγνωρίζοντας έτσι το αυτοκέφαλο. Έχει υποστηριχθεί η άποψη πως, αν και φαινομενικά η εξέλιξη αυτή αποτελεί δικαίωση της φιλελεύθερης παράταξης, στην ουσία συμβαίνει το αντίθετο. Ο συμβιβασμός αυτός αποτελεί νίκη των οπαδών της ελληνορθοδοξίας, αφού άνοιξε τον δρόμο για την υιοθέτηση ενός οράματος για την ελληνική κοινωνία πολύ πέρα από τα στενά όρια του Ελληνικού Βασιλείου. Στην πραγματικότητα, οι οπαδοί της ελληνορθοδοξίας –που συνήθως είχαν και την υποστήριξη της Ρωσίας– ήταν Φαναριώτες ή υψηλόβαθμοι κληρικοί με πολύ καλή γνώση της οθωμανικής κοινωνίας, όπως ο Κωνσταντίνος Οικονόμος (1780-1857), ηγετική φυσιογνωμία στο στρατόπεδο των πατριαρχικών. Οι άνθρωποι αυτοί μετέφεραν στο ελληνικό κράτος τις δικές τους προσλαμβάνουσες για την κοινωνία και την εθνότητα, οι οποίες λίγο-πολύ βασίζονταν στα πρότυπα της Αυτοκρατορίας. Μόνο που, όταν τα αυτοκρατορικά όνειρα μεταφέρονται στις γραφειοκρατικές δομές ενός νεογέννητου έθνους-κράτους, μπορεί να εξελιχθούν σε εφιάλτη. Έτσι γεννήθηκε το όραμα για τη δημιουργία μιας Ελληνικής Αυτοκρατορίας. Ο αρχαιολάτρης Όθωνας, που λησμόνησε γρήγορα την επιθυμία του να ανεγείρει το παλάτι του στον Παρθενώνα, ετοιμαζόταν, το 1839 –όταν έμαθε πως πέθανε ο Μαχμούτ Β΄–, να σπεύσει στην Πόλη και να τον διαδεχθεί, προλαβαίνοντας τον Αλβανό Μεχμέτ Αλή πασά. Σύντομα, ωστόσο, με τον Κριμαϊκό Πόλεμο, τις σποραδικές εξεγέρσεις που οι ελληνικές αρχές θα υποθάλψουν στις γειτονικές προς στην Ελλάδα οθωμανικές επαρχίες και τη θλιβερή ταπείνωση του αγγλογαλλικού αποκλεισμού, το όραμα της Ελληνικής Αυτοκρατορίας θα καταρρεύσει.

Εξαφανίστηκε από το πολιτικό πεδίο, όχι όμως και από το πολιτισμικό. Όπως είχε συμβεί και παλαιότερα, με το Σύνταγμα που ψηφίστηκε το 1844, όταν οι *ετερόχθονες* εκπαραθυρώθηκαν από τη γραφειοκρατία και αντικαταστάθηκαν από τους

αυτόχθονες Έλληνες, έτσι και τώρα, μολονότι ο Όθωνας εκθρονίστηκε το 1862, οι οπαδοί του, όπως ο Παπαρρηγόπουλος και ο Ρενιέρης, συνέχισαν να κυριαρχούν στη συζήτηση γύρω από τα πολιτισμικά πρότυπα. Στο πεδίο αυτό, το όραμα της Αυτοκρατορίας συγκρούστηκε με εκείνο του Βασιλείου και επικράτησε. Όμως, η πολιτική του ενσάρκωση δεν θα είναι πλέον η Ελληνική Αυτοκρατορία αλλά ο *ελληνο-οθωμανισμός* με κύριο εκφραστή του στην ελληνική πολιτική σκηνή τον Επαμεινώνδα Δεληγεώργη (1829-1879).

Η επέλαση του εθνικισμού και η απάντηση της Αυτοκρατορίας

Στο μεταξύ, έχουν σημειωθεί διάφορες κρίσιμες εξελίξεις. Ο σουλτάνος Μαχμούτ Β΄ έχει εγκαινιάσει, το 1829, τις πρώτες σοβαρές μεταρρυθμίσεις με την εισαγωγή του νέου κώδικα ενδυμασίας για όλα τα μέλη της κρατικής γραφειοκρατίας και τη δημιουργία των προϋποθέσεων να ενσωματωθούν σε αυτήν και μη μουσουλμάνοι. Πρόκειται για τον σουλτάνο που, όσο κανείς άλλος από την εποχή του Πορθητή, προκάλεσε την οργή των ουλεμάδων, δηλαδή των μουσουλμάνων ιεροδιδασκάλων, σε βαθμό που να μείνει στην ιστορία γνωστός ως ο «γκιαούρης σουλτάνος». Ο λόγος ήταν ο ίδιος: η ευνοϊκή μεταχείριση που επεφύλαξαν οι δύο σουλτάνοι στους μη μουσουλμάνους. Η στάση αυτή δεν ήταν άσχετη προς τα αποσχιστικά κινήματα που είχαν ήδη σημειώσει σημαντικές επιτυχίες. Η Ελληνική Επανάσταση κλόνισε συθέμελα την οθωμανική διοίκηση, όχι μόνο γιατί κατέδειξε την παρακμή στην οποία βρισκόταν ο οθωμανικός στρατός, όχι μόνο γιατί κατέδειξε πως τις Δυτικές Δυνάμεις, όσο συντηρητικές και να ήταν, κανείς δεν μπορούσε να τις εμπιστευτεί όταν επρόκειτο για την υπεράσπιση χριστιανών, αλλά, κυρίως, γιατί χρειάστηκε χρόνος για να κατανοήσουν οι Οθωμανοί πως η εξέγερση αυτή ήταν διαφορετική από τις άλλες. Μια σειρά από όροι όπως *έθνος*, *πατρίδα*, *πολιτισμός*, που χρησιμοποιούνταν από τους επαναστάτες, έφεραν σε αμνηχάνια την οθωμανική γραφειοκρατία, που άργησε να συνειδητοποιήσει ότι δεν επρόκειτο απλώς για μια συμμορία ληστών.³⁹ Η ήττα και η αποδοχή της νέας κατάστασης επέφεραν σοκ και κατέδειξαν την ανάγκη για επείγουσα ανασύνταξη. Η Αυτοκρατορία μάθαινε από τα λάθη της. Το πρώτο πράγμα που έμαθε, λοιπόν, ήταν πως η αποξένωση των χριστιανών προκρίτων, με την αφαίρεση των προνομίων που κατείχαν χωρίς την αντικατάστασή τους με κάτι άλλο, ήταν εξαιρετικά παρακινδυνευμένη κίνηση. Επομένως, στο εξής, όλοι οι μη μουσουλμάνοι έπρεπε να πειστούν πως δεν χρειάζονταν τα προνόμιά τους, γιατί πλέον είχαν ίσα δικαιώματα με τους μουσουλμάνους. Το φέσι, το οποίο εισάγεται το 1829 ως το μόνο και υποχρεωτικό κάλυμμα κεφαλής των μελών της γραφειοκρατίας και των στρατιωτικών και αντικαθιστά τη φανταχτερή ποικιλομορφία που ως τότε κυριαρχούσε, αποτέλεσε το σήμα κατατεθέν μιας νέας οθωμανικής ταυτό-

τητας, στο πλαίσιο της οποίας όλοι εξαρτώνται από τον σουλτάνο με τον ίδιο τρόπο και, κυρίως, είναι αδύνατο να ξεχωρίσεις ποιος ανήκει σε ποιο *μιλλέτ*.⁴⁰

Το 1839, πριν καλά-καλά διαδεχθεί τον Μαχμούτ Β΄ ο νεαρός γιος του Αμπντούλ Μετζίτ (1823-1861), και υπό τον ήχο των αιγυπτιακών κανονίων του φιλόδοξου Μεχμέτ Αλή πασά που απειλούσαν την οθωμανική πρωτεύουσα, το διάταγμα του *Γκιουλχανέ* διακήρυττε επισήμως την ισότητα όλων των υπηκόων της Αυτοκρατορίας. Στο πλαίσιο αυτό, δόθηκαν οδηγίες στις κατά τόπους επαρχίες για τη δημιουργία τοπικών συμβουλίων στα οποία θα συμμετείχαν και μη μουσουλμάνοι, ενώ παράλληλα καταργήθηκε ο κεφαλικός φόρος (*τζιζιέ*), όπως και το σύστημα της ενοικίασης των φόρων (*ιλτζιζιμ*). Μια τέτοια δραματική εξέλιξη δεν μπορούσε παρά να δημιουργήσει αντιδράσεις. Ο ιθύνων νους πίσω από τις διακηρύξεις αυτές, ο βεζήρης Μουσταφά Ρεσίτ πασάς, πολύ σύντομα έχασε τη θέση του λόγω των αντιστάσεων που συνάντησε η εφαρμογή των μεταρρυθμίσεων, τόσο από μουσουλμάνους αγάδες όσο και από χριστιανούς προκρίτους. Η βίαιη καταστολή των εξεγέρσεων στη Ναϊσό, το Βιδίνι και το Αϊβαλί σήμαναν το άδοξο τέλος της πρώτης αυτής φάσης της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας.⁴¹ Ο κύβος, όμως, είχε ριφθεί. Ο νέος ποινικός κώδικας, ο οποίος εκδόθηκε το 1843, αναγνώρισε την ισότητα μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων. Το 1844, καταργήθηκε με νέο διάταγμα η ποινή του θανάτου για όποιον μουσουλμάνο εγκατέλειπε το Ισλάμ. Το 1850, εκδόθηκε νέος εμπορικός κώδικας σύμφωνα με τα γαλλικά πρότυπα, ενώ ο νόμος περί γαιοκτησίας του 1858 έδωσε για πρώτη φορά τη δυνατότητα σε μη Οθωμανούς να αγοράσουν γη. Στο μεταξύ, μια σειρά από νέα εκπαιδευτικά ιδρύματα μετέβαλαν δραματικά τον χαρακτήρα της έως τότε αποκλειστικά θρησκευτικής εκπαίδευσης. Το 1834, είχαν ήδη ιδρυθεί η Ακαδημία Πολέμου (*Μεκτέπ-ι Χαρμιέ*) και η Ιατρική Σχολή. Το 1858 ιδρύθηκε η Ακαδημία Διοίκησης (*Μεκτέπ-ι Μουκλιγιέ*) και το 1868 το σουλτανικό λύκειο *Γαλατάσαρσί*. Και οι δύο ανώτατες σχολές ήταν ανοιχτές σε όλες τις εθνοθρησκευτικές ομάδες. Αυτή, ωστόσο, ήταν μόνο η κορυφή του παγόβουνου. Ήδη από την εποχή του Μαχμούτ Β΄, είχαν ιδρυθεί κοσμικά σχολεία *ρουσντιγιέ*, αντίστοιχα με τα σημερινά γυμνάσια, με σκοπό να αποτελέσουν τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στα παραδοσιακού τύπου *μεκτέπ* της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και τα σουλτανικά λύκεια. Στα χρόνια των διαδόχων του, και ιδιαίτερα του Αμπντούλ Χαμίτ, το δίκτυο των σχολείων αυτών διευρύνθηκε σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία και αποτέλεσε τον κύριο μηχανισμό για την εμπέδωση μιας νέας οθωμανικής ταυτότητας, που στα τέλη του 19ου αιώνα είχε γίνει πιο συντηρητική και πλέον λιγότερο κοσμική.⁴² Αυτά, ωστόσο, θα τα δούμε στην ώρα τους. Αυτό που πρέπει να σημειωθεί εδώ είναι πως στην περίοδο που εγκαινιάστηκε το 1856, όταν στον απόηχο του Συνεδρίου του Παρισιού εκδόθηκε το *Ισλαχάτ Φερμανί* –το δεύτερο σημαντικό φερμάνι του *Τανζιμάτ*, το οποίο επικύρωνε και περιέγραφε με πληρέστερο τρόπο τις πολιτικές ελευθερίες των μη μουσουλμάνων–, οι νεοϊδρυθείσες σχολές ανέλαβαν να παρέχουν και το κατάλληλο προσωπικό για την ορθή διαχείρισή τους.

Ο επαναπροσδιορισμός των διοικητικών αντιλήψεων της Αυτοκρατορίας θα έφερε το ποθητό αποτέλεσμα, αλλά και πάλι προσωρινά και μόνο με τη βοήθεια της συγκυρίας. Στις αρχές της δεκαετίας του 1850, η σύγκρουση των Πατριαρχείων στα Ιεροσόλυμα μετατράπηκε σε σύγκρουση των Μεγάλων Δυνάμεων, η οποία εξελίχθηκε στον γνωστό μας Κριμαϊκό Πόλεμο. Η έκβαση του πολέμου απέδειξε πως μια ρωσοθωμανική σύγκρουση δεν ήταν καθόλου βέβαιο πως θα κατέληγε υπέρ των απανταχού χριστιανών. Επιπλέον, ο Γάλλος αυτοκράτορας Ναπολέον Γ΄ είχε κάθε λόγο να παίξει το χαρτί του φιλελευθερισμού και του εθνικισμού για να προωθήσει, μέσα από την ένωση των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, την ίδρυση της Ρουμανίας. Η ανακήρυξή της σε ανεξάρτητο κράτος έγινε το 1862, και ως πρώτο πρίγκιπα είχε τον Αλεξάντερ Κούζα (1820-1873), ο οποίος, ήδη από το 1859, ήταν ο πρώτος που έφερε τον τίτλο του ηγεμόνα και της Μολδαβίας και της Βλαχίας. Η εξέλιξη ήταν ιδιαίτερα κρίσιμη για το Πατριαρχείο και τον ελληνισμό της Αυτοκρατορίας, όπως εννοούνταν εκείνη την εποχή. Ο Κούζα, στην προσπάθειά του να αντισταθμίσει τη δύναμη των Βογιάρων και να παραχωρήσει καλλιεργήσιμη γη στους ακτήμονες γεωργούς, χωρίς ταυτόχρονα να προκαλέσει την αντίδραση των πρώτων, δήμευσε τις περιουσίες των μοναστηριών. Οι περιουσίες αυτές είχαν δημιουργηθεί από δωρεές των Φαναριωτών ηγεμόνων, ως επί το πλείστον σε μοναστήρια στην Ήπειρο, στο Άγιο Όρος και στα Ιεροσόλυμα. Τα Πατριαρχεία, τόσο των Ιεροσολύμων όσο και της Κωνσταντινουπόλεως, αρνήθηκαν κάθε διαπραγματεύση κι έτσι έχασαν και τις αποζημιώσεις που πρότεινε η κυβέρνηση Κούζα.⁴³

Η δεύτερη και πιο δραματική εξέλιξη σημειώθηκε το 1870· η οθωμανική κυβέρνηση προχώρησε μονομερώς στην ανακήρυξη ενός Βουλγαρικού Εξαρχάτου, που αποτέλεσε το υπόβαθρο για τη μετέπειτα δημιουργία μιας αυτόνομης Βουλγαρικής Ηγεμονίας. Η σύγκρουση εξελίχθηκε σταδιακά, ύστερα από τις εντάσεις που είχε δημιουργήσει το 1858-1862 η συζήτηση για την ψήφιση Εθνικών Κανονισμών, συμφώνων με το πνεύμα του *Τανζιμάτ*, όταν τα βουλγαρικής καταγωγής μέλη της συνέλευσης απαίτησαν την άμεση εκλογή των Μητροπολιτών από τον γηγενή πληθυσμό, σε όσες περιοχές πλειοψηφούσαν οι Βούλγαροι. Μια σειρά από μεσολαβητικές προσπάθειες απέτυχαν, και τελικώς ο αφορισμός του 1872 από το Πατριαρχείο δεν κατόρθωσε τίποτε άλλο από την επικύρωση και τη διαιώνιση της έντασης που, κατάλληλα υποδαυλιζόμενη από το ελληνικό και αργότερα το βουλγαρικό κράτος, θα οδηγήσει στην κλιμάκωση της σύγκρουσης για το Μακεδονικό. χριστιανικοί πληθυσμοί που δεν ήταν καθόλου αυτόνομοι πως ταυτίζονταν με τον ελληνικό ή τον βουλγαρικό εθνικισμό, ασχέτως του αν μιλούσαν ελληνικά ή βουλγαρικά, διεκδικούνταν και από τις δύο πλευρές υπό το πρόσχημα της ανάγκης να δηλώσουν αφοσίωση είτε στο Πατριαρχείο είτε στο Εξαρχάτο. Για τον σκοπό αυτό ιδρύθηκαν και τα δύο Μακεδονικά Κομιτάτα, το βουλγαρικό στη Σόφια, το 1895, και το ελληνικό στην Αθήνα, το 1904. Ήδη, ωστόσο, μια άλλη οργάνωση, η Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση (γνωστή ως VMRO), η οποία ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1893, είχε αναλάβει δράση με στόχο να αντιπαρατάξει στους

δύο γειτονικούς εθνικισμούς έναν τρίτο που οραματιζόταν μια αυτόνομη Μακεδονία.⁴⁴ Πολλοί άνθρωποι αφανίστηκαν στις συγκρούσεις που ακολούθησαν, οι οποίες φάνηκε να τερματίζονται με τον διαμελισμό της Μακεδονίας μεταξύ των ενδιαφερομένων κρατών, μετά το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, το 1912-13. Η κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας όμως, και η ίδρυση της Δημοκρατίας της Μακεδονίας το 1991, επανέφεραν το πρόβλημα στην πολιτική επικαιρότητα⁴⁵ με όρους διαμορφωμένους κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να θυμίζουν εκείνους του 19ου αιώνα, αποδεικνύοντας ότι η οθωμανική κληρονομιά παραμένει εξαιρετικά ανθεκτική.⁴⁶

Την ίδια στιγμή, ωστόσο, εμφανίστηκε στον ορίζοντα το κρητικό πρόβλημα. Η εξέγερση του 1866, παρά την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων και την κινητοποίηση της ελληνικής κοινής γνώμης για βοήθεια στους εξεγερμένους χριστιανούς, δεν θα φέρει αποτέλεσμα. Η εξέγερση θα κατασταλεί τελικά δύο χρόνια αργότερα. Το 1868 υιοθετείται για πρώτη φορά ο Οργανικός Νόμος, σύμφωνα με τον οποίο η οθωμανική κυβέρνηση δεσμεύεται να διορίσει χριστιανό κυβερνήτη στην Κρήτη και να προωθήσει συγκεκριμένες μεταρρυθμίσεις, μια δέσμευση την οποία, ωστόσο, γρήγορα παραβίασε. Παρ' όλα αυτά, υποχρεώθηκε να επικυρώσει τον Νόμο και πάλι στο Συνέδριο του Βερολίνου και με τη χωριστή Συνθήκη της Χαλέπας που υπογράφεται την ίδια χρονιά. Άνοιξε, έτσι, ένας κύκλος βίας που θα κλείσει μόνο με την οριστική διευθέτηση των μειονοτικών θεμάτων μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας με τη Συνθήκη της Λωζάννης, το 1923.⁴⁷

Αυτό που έχει σημασία να τονιστεί είναι πως στις δεκαετίες του 1860 και 1870 έχει γίνει πλέον σαφές σε μεγάλο τμήμα των ελληνοθωμανικών ηγετικών ομάδων ότι ο εθνικισμός (ή ο φυλετισμός, όπως ορίζεται στα πατριαρχικά κείμενα) μόνο καταστροφές μπορεί να επιφέρει στον ελληνισμό της Αυτοκρατορίας. Έτσι, σε μια εποχή που οι μεταρρυθμίσεις κορυφώνονται, με την έναρξη των εργασιών του πρώτου οθωμανικού κοινοβουλίου το 1876, υπό την ηγεσία του μεταρρυθμιστή βεζίρη Μιντχάτ πασά (1822-1884), τόσο το ελληνικό κράτος όσο και ο ευρύτερος ελληνισμός οχυρώνονται πίσω από την αμυντική αντίληψη για μια «Αυτοκρατορία εν κινδύνω», η οποία θα φέρει στο προσκήνιο τις θεωρίες περί συνύπαρξης των Ελλήνων και των Οθωμανών που θα γίνουν γνωστές με τον όρο *ελληνοθωμανισμός*.⁴⁸ Βεβαίως, πρόκειται για έναν συμβιβασμό που συνδέεται με τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας. Σημειώσαμε ήδη ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία βγήκε κερδισμένη από τον Κριμαϊκό Πόλεμο, όχι μόνο γιατί ήταν στο στρατόπεδο των νικητών, αλλά κυρίως επειδή στο Συνέδριο του Παρισιού, το 1856, έγινε για πρώτη φορά δεκτή ως ισότιμος συνομιλητής. Η συγκυρία αυτή έχει χαρακτηριστεί ως η επίσημη είσοδος των Οθωμανών στον ευρωπαϊκό πολιτικό συσχετισμό δυνάμεων και ως απόδειξη της ευρωπαϊκότητας της Τουρκίας. Ταυτοχρόνως, βεβαίως, ο ευρωπαϊκός αυτός εταίρος δεν θα αργήσει να χαρακτηριστεί ως ο «μεγάλος ασθενής της Ευρώπης», μέχρις ότου επέλθει ο θάνατος του ασθενούς και τα πράγματα μπουν σε μια τάξη. Την εποχή εκείνη όμως, οι Οθωμανοί αφέθηκαν στην απόλαυση του ειδυλλίου τους με την Ευρώπη, ένα

ειδύλλιο που, παρά τα όποια προβλήματα παρουσιάστηκαν, θα διαρκέσει είκοσι περίπου χρόνια. Είναι η εποχή που κυριαρχούσε ο σουλτάνος Αμπντούλ Μετζζίτ, ένας άνθρωπος που απολάμβανε τη συναναστροφή με Ευρωπαίους και Αμερικανούς, ακουλουθούσε δυτικά πρότυπα στο αυτοκρατορικό πρωτόκολλο και ήταν διαβόητος για τα μεθύσια του αλλά και τα νέα παλάτια, του *Ντολμά Μπαχτσέ* και του *Τσιραγάν*, που οικοδόμησε στις ακτές του Βοσπόρου, σύμβολα μιας δυναμικής αυτοκρατορικής σύνθεσης που θα αντικαθιστούσαν το σύμβολο της παλαιάς τάξης πραγμάτων, το απηρχαιωμένο πλέον σαρσί του Τοπ-Καπί.

Οι μεταρρυθμίσεις αποτελούσαν το μεγάλο στοίχημα της Αυτοκρατορίας, της οποιασδήποτε Αυτοκρατορίας. Η Αψβουργική Μοναρχία είχε προχωρήσει σε μια σειρά από μεταρρυθμίσεις, ήδη από το τελευταίο τέταρτο του προηγούμενου αιώνα, στα χρόνια της Μαρίας Θηρεσίας (1717-1780) και του Ιωσήφ Α΄ (1741-1790) στο μεσουράνημα του συστήματος διοίκησης που έχει χαρακτηριστεί «πεφωτισμένη δεσποτεία». Επρόκειτο για μια σειρά από μεταρρυθμίσεις που παρείχαν εκπαιδευτικές δυνατότητες σε ευρύτερα στρώματα αλλά, κυρίως, παραχωρούσαν προνόμια σε μειονότητες προκειμένου να εξασφαλίσουν την αφοσίωσή τους στο αυτοκρατορικό κέντρο. Το σύστημα λειτούργησε για αρκετές δεκαετίες αλλά έφτασε στα όριά του με τις επαναστάσεις του 1848, οι οποίες σήμαναν το αποκορύφωμα των φιλελεύθερων διεκδικήσεων στην Ευρώπη. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1864, η μοναρχία των Αψβούργων μετατράπηκε σε δυαρχία και η Αυτοκρατορία μετονομάστηκε σε Αυστροουγγρική, παραχωρώντας ταυτόχρονα εκτεταμένα δικαιώματα σε διάφορες εθνότητες.⁴⁹ Η Αυτοκρατορία αυτή επέλεξε το άνοιγμα προς τα κάτω, μοιράζοντας προνόμια, την ίδια στιγμή που η Οθωμανική Αυτοκρατορία επέλεγε το άνοιγμα προς τα πάνω, υιοθετώντας μια συγκεντρωτική δομή η οποία όμως παραχωρούσε το δικαίωμα της συμμετοχής σε όλες τις εθνοθρησκευτικές ομάδες. Υπάρχει μια ακόμη σημαντική διαφορά. Οι Αψβούργοι διατήρησαν τη δυναστεία τους στο κέντρο της αφοσίωσης των υπηκόων τους, δεν επεδίωξαν να δημιουργήσουν ένα αψβουργικό έθνος. Οι Οθωμανοί, αντιθέτως, προσπάθησαν να δημιουργήσουν ένα οθωμανικό έθνος που θα είχε χαρακτηριστικά αντίστοιχα με τα χαρακτηριστικά κάθε άλλου έθνους με τη μόνη διαφορά ότι δεν θα βασιζόταν στην κοινή γλώσσα και θρησκεία αλλά στην κοινή πατρίδα και ιστορία.⁵⁰ Εξάλλου, οι Αψβούργοι δεν είχαν να αντιμετωπίσουν τον ανταγωνισμό επιγόνων εθνικών κρατών, σε αντίθεση με τους Οθωμανούς, που προσπαθούσαν να ισορροπήσουν ανάμεσα στον ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων και τις βλέψεις των ντόπιων κρατικοδίαιτων εθνικισμών. Τελικά, και οι δύο Αυτοκρατορίες κατέρρευσαν, αλλά το γεγονός ότι η πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε πολύ μεγαλύτερες συνέπειες οφείλεται εν μέρει σε αυτήν ακριβώς τη διαφορά. Είναι ενδιαφέρον πως, σχεδόν την ύστατη στιγμή, κατά τη δεύτερη συνταγματική περίοδο (1908-1912), όταν η Αυτοκρατορία διαπραγματευόταν τη δυνατότητά της να επιβιώσει στα υπάρχοντα λίγο-πολύ εδάφη, το μοντέλο της Αυστροουγγαρίας ήταν αυτό που συζητούνταν κατά κόρον, τόσο μεταξύ των χριστιανών όσο και μεταξύ των μουσουλ-

μάνων πολιτικών και διανοουμένων. Οι πρώτοι το υποστήριζαν, ενώ οι δεύτεροι το απέρριπταν μετά βδελυγμίας, θεωρώντας πως θα οδηγούσε στην αποκέντρωση και τελικώς στον κατακερματισμό της Αυτοκρατορίας.

Οι μεταρρυθμίσεις και η εκκοσμίκευση των κοινοτήτων

Το 1856, όμως, είμαστε ακόμη μακριά από όλα αυτά. Το αυτοκρατορικό διάταγμα έδινε οδηγίες στις κοινότητες να προβούν στην αναδιοργάνωσή τους και να εκλέξουν αντιπροσωπευτικά σώματα, όπως επίσης να καταρτίσουν καταστατικούς χάρτες οι οποίοι, αφού θα υποβάλλονταν στην κυβέρνηση για έγκριση, θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως συντάγματα. Η προσπάθεια αυτή αποτελούσε ένα ακόμη βήμα στην διαδικασία της εκκοσμίκευσης που προωθούσε ο σουλτάνος Αμπντούλ Μετζζίτ, ακολουθώντας τα χνάρια του πατέρα του Μαχμούτ Β΄. Η εκκοσμίκευση που εκείνος είχε επιδιώξει αφορούσε τις σχέσεις των υπηκόων με το κράτος. Η εκκοσμίκευση που επιδιώχθηκε το 1856 αφορούσε στις σχέσεις των υπηκόων μεταξύ τους, και πιο συγκεκριμένα στο εσωτερικό των κοινοτήτων τους. Ώς τότε, η παρουσία λαϊκών στα όργανα διοίκησης αποτελούσε μεν κοινή πρακτική, αλλά ήταν ευκαιριακή και όχι επίσημα θεσμοθετημένη. Μάλιστα, οι Φαναριώτες για την ελληνορθόδοξη κοινότητα και οι αμιράδες για την αρμενική ανεβοκατέβαζαν πατριάρχες, συμβάλλοντας έτσι στην αποσταθεροποίηση μάλλον παρά στην ομαλή διεξαγωγή των διαδικασιών.⁵¹ Αντιθέτως, με τις νέες ρυθμίσεις, θεσμοθετήθηκε ο ρόλος των λαϊκών, προβλέφθηκε συγκεκριμένη αναλογία εκπροσώπων από την πρωτεύουσα και από τις επαρχίες, με μέλη που προέρχονταν τόσο από την κοινοτική «αριστοκρατία» όσο και από τις συντεχνίες, παρά το γεγονός, φυσικά, ότι δεν επρόκειτο για δημοκρατικά εκλεγμένους εκπροσώπους αλλά για ισχυρούς παράγοντες που είχαν αναδειχθεί με βάση τους κατά τόπους συσχετισμούς δυνάμεων.

Το σημαντικότερο όμως είναι πως πολλοί από αυτούς τους λαϊκούς, όπως οι Ρωμιοί Κωνσταντίνος Καραθεοδωρής μπέης (1842-1927), Γιάγκος Αριστάρχης μπέης (1811-1897), Κωσταντίνος Μουσουρός πασάς (1807-1885)⁵² και οι Αρμένιοι Κρικόρ Οντιάν μπέης (1834-1887), Οχάνες Σακίζ πασάς (1830-1912), και Σιρβετζέν εφέντης (1815-1897) ήταν ταυτοχρόνως μέλη της οθωμανικής γραφειοκρατίας, με αποτέλεσμα να μεταβληθούν πλέον και επισήμως σε διαμεσολαβητές μεταξύ αυτής και των κοινοτήτων και να διασφαλίσουν νομοτύπως την άμεση παρέμβαση της οθωμανικής εξουσίας στο εσωτερικό της κοινότητας. Οι άνθρωποι αυτοί, Νεοφαναριώτες ή γραφειοκράτες αμιράδες, είχαν αναδειχθεί μέσα από τη διαδικασία μερικής αναδιανομής της εξουσίας στους διάφορους πληθυσμούς και είχαν ενστερνιστεί την οθωμανική ταυτότητα.

Αξίζει να σημειωθεί πως σε κείμενο που υπέβαλε στο Πατριαρχείο, το 1864, μια τριμελής επιτροπή, υπό την προεδρία του Στέφανου Καραθεοδωρή, δηλώνεται ξε-

κάθαρα πως υπάρχει μόνο ένα έθνος, το οθωμανικό, και οι όποιες εθνικές ομάδες, ανάμεσα στις οποίες είναι και εκείνες των Γραικών και των Βουλγάρων, δεν αποτελούν έθνη.⁵³ Ο όρος, μάλιστα, που έκτοτε χρησιμοποιείται για να περιγράψει τους ορθόδοξους είναι το *γένος*, ώστε να μην υπάρξει καμιά σύγχυση με το οθωμανικό *έθνος*. Είναι προφανής η προσπάθεια, αφενός να προωθηθεί μια κρατική αντίληψη περί εθνικής ταυτότητας, αφετέρου, να υποβαθμιστούν οι αποσχιστικές τάσεις που απειλούσαν όχι μόνο την οθωμανικότητα αλλά και την ορθοδοξία, η οποία τώρα πλέον είχε επίσης λάβει τα χαρακτηριστικά μιας εθνικής ταυτότητας. Και αυτό είναι το παράδοξο των μεταρρυθμίσεων που τελικώς οδήγησε στην ανάσχεσή τους. Από τη μια πλευρά, επιδιώκουν την εκκοσμίκευση της οθωμανικής κοινωνίας· από την άλλη, φορείς αυτής της εκκοσμίκευσης καθίστανται οι εθνοθηρησκευτικές κοινότητες, όχι τα άτομα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα ο πατριάρχης και οι κατά τόπους επίσκοποι και μητροπολίτες να αναβαθμιστούν σε κρατικούς υπαλλήλους, και με την έννοια αυτή να αποκτήσουν πιο σημαντική πολιτική και, τελικά, για το εσωτερικό των κοινοτήτων τους, εθνική υπόσταση από ό,τι είχαν πριν.⁵⁴

Επιπλέον, οι διοικητικές βελτιώσεις και η κοινωνική ανάπτυξη θα λειτουργήσουν ως δίκιοπο μαχαίρι. Το 1864, ψηφίστηκε ο Νόμος περί επαρχιακής διοίκησης (*Βιλαγιέτ Νιζαμναμεσί*), ο οποίος είχε ως στόχο να ενισχύσει την εξουσία των τοπικών διοικητών. Σημαντικό ρόλο στον σχεδιασμό του έπαιξε ο Μιντχάτ πασάς, το δεξί χέρι του βεζίρη Φουάτ πασά (1815-1869), που με τη σειρά του είχε υπάρξει μαθητής του Μουσταφά Ρεσίτ πασά (1800-1858), του βεζίρη δηλαδή που είχε εκδώσει το διάταγμα του *Γκιουλχανέ*. Αμέσως μετά, όταν αποφασίστηκε να χρησιμοποιηθεί το Βιλαέτι του Δούναβη (*Τούνα βιλαγετί*) ως πιλοτική επαρχία, όπου το νέο σύστημα θα δοκιμαζόταν, κυβερνήτης του διορίστηκε ο Μιντχάτ πασάς. Χρησιμοποιώντας στον διοικητικό μηχανισμό εξίσου χριστιανούς και μουσουλμάνους, ο ικανός αυτός διοικητής πορεύτηκε με βάση το δόγμα πως η άνοδος του βιοτικού επιπέδου και η καλή διοίκηση θα οδηγούσαν στην εξάλειψη των αιτιών που υπέθαλπαν τον εθνικισμό. Βραχυπρόθεσμα οι ενέργειές του στέφθηκαν με επιτυχία και χαιρετίστηκαν από όλους, εκτός από τους επαναστάτες αυτονομιστές· μακροπρόθεσμα συνέβαλαν στο να δημιουργηθούν και να καταρτισθούν τα στελέχη εκείνα μεταξύ των Βουλγάρων, που αργότερα θα επάνδρωναν την διοίκηση της αυτόνομης Βουλγαρικής Ηγεμονίας.⁵⁵

Αντίστοιχο δίλημμα είχε να αντιμετωπίσει η Αυτοκρατορία στις ανατολικές της επαρχίες. Ήδη, από το 1840, αφού ο Ιμπραήμ πασάς (1789-1848) με τα αιγυπτιακά στρατεύματα είχε αποχωρήσει από τη Συρία, την οποία είχε καταλάβει για λογαριασμό του πατέρα του Μεχμέτ Αλή πασά, ξέσπασαν συγκρούσεις ανάμεσα στους ντόπιους μουσουλμάνους Δρούζους και τους χριστιανούς Μαρωνίτες. Οι τελευταίοι είχαν διακηρύξει την προσχώρησή τους στον καθολικισμό και αυτό έδινε τη δυνατότητα στη Γαλλία, η οποία αργότερα θα καταλάμβανε την περιοχή ή, για μεγάλο χρονικό διάστημα, θα κρατούσε τον ρόλο της προστάτιδας Δύναμης, να χρησιμοποιήσει κατά το δοκούν το δικαίωμά της να προστατεύει τους καθολι-

κούς. Το 1860 οι διαμάχες μεταξύ των δύο κοινοτήτων εξελίχθηκαν τελικώς σε εμφύλιο πόλεμο, την πρώτη μεταξύ μιας σειράς από συγκρούσεις, τελευταία των οποίων –μέχρι στιγμής– ήταν ο εμφύλιος πόλεμος στον Λίβανο, τη δεκαετία του 1970, και, το 1982, η ισραηλινή εισβολή και η κατοχή τμήματος της χώρας μέχρι το 2000. Μέσα στο κλίμα των Μεταρρυθμίσεων και ως αποτέλεσμα της παρέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων, η Αυτοκρατορία δέχτηκε τότε τη δημιουργία μιας αυτόνομης επαρχίας στις περιοχές του παράκτιου και του ορεινού Λιβάνου, όπου οι πληθυσμοί ήταν στην πλειοψηφία τους χριστιανικοί, υπό τη διοίκηση ενός χριστιανού επαρχιακού διοικητή (*μουτσαρίφη*), που θα οριζόταν με τη συγκατάθεση των Μεγάλων Δυνάμεων. Ο πρώτος διοικητής, ο Αρμένιος Νταβούτ πασάς (1816–1873), διακρίθηκε για την επιτυχημένη του διοίκηση, και το μοντέλο του Λιβάνου επρόκειτο να αποτελέσει παράδειγμα για όσους υποστήριζαν την ανάγκη για αποκέντρωση της Αυτοκρατορίας.⁵⁶

Αξίζει να σημειωθεί ότι τα συντάγματα όλων των κοινοτήτων που επικυρώθηκαν τελικά από την Οθωμανική Πύλη το 1862, ούτε είχαν τις ίδιες καταβολές ούτε προέβλεπαν τις ίδιες ισορροπίες. Μέσα στο πλαίσιο μιας Αυτοκρατορίας με διαφορετικές θρησκευτικές ομάδες, που είχαν τη δυνατότητα να οργανώνονται εσωτερικά αλλά και να επηρεάζουν με τους διεθνείς υποστηρικτές τους τον συσχετισμό δυνάμεων στην οθωμανική διοίκηση, η ίδια αυτή διοίκηση προσαρμοζόταν κάθε φορά στα νέα δεδομένα, κατανοώντας την ανάγκη να μην μείνει πίσω από τις εξελίξεις. Τα καθιερωμένα *μιλλέτ* της Αυτοκρατορίας, όπως είχαν αναγνωριστεί ήδη από τον Μωάμεθ τον Πορθητή, σύμφωνα με τις αντίστοιχες παραδόσεις, ήταν τρία: το ελληνορθόδοξο, το αρμενικό και το εβραϊκό. Σε αυτά, τον 19ο αιώνα, ήρθαν να προστεθούν καινούργια. Είτε λόγω της πίεσης που ασκούσαν από το εξωτερικό είτε για να στραφεί η μια κοινότητα εναντίον της άλλης, με βάση τη λογική του «διαίρει και βασίλευε», η οθωμανική διοίκηση εγκατέλειψε τον απλοϊκό τρόπο με τον οποίο είχε ως τότε κατατάξει τους μη μουσουλμάνους υπηκόους και αναγνώρισε την πολυπλοκότητα των διαφόρων αυτοπροσδιορισμών. Έτσι, ύστερα από τη Συνθήκη της Ανδριανούπολης, το 1829, και κατόπιν της πίεσης της Γαλλίας, αναγνωρίζεται το καθολικό *μιλλέτ* το 1830 και, το 1850, το προτεσταντικό *μιλλέτ*.

Οι καθολικοί και προτεσταντικοί πληθυσμοί ήταν απόρροια της δράσης των μισσιονάριων. Οι καθολικοί είχαν δραστηριοποιηθεί ήδη από τα τέλη του 17ου αιώνα όταν, με τη Συνθήκη του Κάρλοβιτς, η Αυστρία είχε αναλάβει την προστασία των καθολικών της Αυτοκρατορίας και αφού, ήδη από το 1622, με την ίδρυση του κολλεγίου *Propaganda Fide*, οι ιησουίτες και άλλοι μοναχοί είχαν καταφτάσει για να «φωτίσουν» τους άπιστους της Ανατολής.⁵⁷ Οι προτεστάντες, Αμερικανοί και Άγγλοι, θα εμφανιστούν μόλις τον 19ο αιώνα, αλλά θα κάνουν ιδιαίτερα αισθητή την παρουσία τους.⁵⁸ Ένα από τα στοιχεία που διέκρινε την όλη κοσμοθεωρία των προτεσταντών ήταν οι έντονα κοσμικές τους αντιλήψεις. Η ανάδειξη της πρακτικής-τεχνικής εκπαίδευσης και η απόρριψη δεισιδαιμονιών και περιττών τελετουργιών όπως και η καχυποψία έναντι του σκοταδιστικού ρόλου των κληρικών ήταν από

τα βασικά χαρακτηριστικά τους. Όταν, λοιπόν, οργάνωσαν το *μιλλέτ* τους, τοποθέτησαν στην κορυφή λαϊκό και όχι θρησκευτικό ηγέτη. Αυτά συμβαίνουν το 1850. Τρία χρόνια αργότερα, ξεκινούν οι πρώτες συζητήσεις περί συντάγματος μεταξύ των Αρμενίων. Όταν επομένως, το 1856, δόθηκε η εντολή από την Πύλη, οι αρμένιοι συνταγματικοί, γνωστοί και ως «Νέοι Αρμένιοι», μαζί με τους αμιράδες-γραφειοκράτες ήταν ήδη έτοιμοι να περάσουν στην επίθεση εναντίον των αμιράδων-τοκογλύφων που κυριαρχούσαν ώς τότε. Ο ρόλος του κλήρου περιορίστηκε στο ελάχιστο, το δε σύνταγμα θα χρησίμευε ως πρότυπο ακόμη και για το Οθωμανικό Σύνταγμα του 1876, που σχεδιάστηκε από τον Μιντχάντ πασά και το επιτελείο του, και στο οποίο συμπεριλαμβάνονταν και αρμένιοι συνταγματικοί.⁵⁹ Στο εβραϊκό *μιλλέτ* η εκπροσώπηση του κλήρου ήταν σημαντική, ενώ στο ελληνορθόδοξο, όπως είπαμε, ο κλήρος ποτέ δεν έχασε την πρωτοκαθεδρία, απλώς μεταλλάχθηκε. Επιπλέον, ο κοσμικός χαρακτήρας της αρμενικής ηγεσίας δεν είναι άσχετος προς την επαναστατική δραστηριότητα που θα αναπτυχθεί στις επόμενες δεκαετίες, ιδιαίτερα μετά την αναστολή του Οθωμανικού Συντάγματος. Αν η Ελλάδα αποτέλεσε για τους ελληνορθόδοξους το σημείο αναφοράς για μια εναλλακτική λύση, σε σχέση με την οθωμανική πατρίδα, το Σύνταγμα ανέλαβε να παίξει τον ίδιο ρόλο για τους Αρμενίους.⁶⁰

Η Αυτοκρατορία δικάζει τους υπηκόους της

Εξάλλου, αυτή είναι η περίοδος κατά την οποία η προσαρμοστικότητα που επιδεικνύουν οι Αυτοκρατορίες δίνει την αφορμή σε πολιτικούς παράγοντες διαφόρων οθωμανικών κοινοτήτων να στοχαστούν πάνω στη δυνατότητα μιας δυαρχίας αντίστοιχης με αυτή της Αυστροουγγαρίας. Αναφερθήκαμε στον ελληνοθωμανισμό, ο οποίος αποτέλεσε μια τέτοια πολιτική πρόταση. Το ίδιο θα ισχύσει και για τους Βούλγαρους. Το βουλγαρικό κίνημα είχε από την αρχή να αντιμετωπίσει μια διάσπαση στο εσωτερικό του. Οι εύπορες ηγετικές ομάδες της Κωνσταντινούπολης αντιμετώπιζαν με καχυποψία τον ριζοσπαστικό λόγο επαναστατών όπως ο Γκεόργκι Ρακόβσκι (1821-1867) και ο Λιούμπεν Καραβέλοφ (1834-1879). Αντίθετα, διανοούμενοι όπως ο Στογιάν Τσομάκωφ και ο Νικόλα Γκένοβιτς υποστήριζαν μια εξελικτική διαδικασία που θα οδηγούσε στην εθνική χειραφέτηση με τέτοιον τρόπο, ώστε να μην απεμποληθεί η στήριξη και η κάλυψη της οθωμανικής κυβέρνησης. Μάλιστα, έφτασαν στο σημείο να υιοθετήσουν και ένα πολιτικό όραμα δυαρχίας, όπου ο σουλτάνος θα ονομαζόταν ταυτοχρόνως και τσάρος των Βουλγάρων. Όταν, αργότερα, με την ίδρυση της αυτόνομης Βουλγαρίας, θα ψηφιστεί το Σύνταγμα του Τούρνοβο, τα άρθρα και οι διατάξεις του οποίου βασίζονταν –όπως συνέβη και με το σερβικό Σύνταγμα του 1869– στο αντίστοιχο πρωσικό του 1850, ο κρατικιστικός του χαρακτήρας συνιστούσε συμβιβασμό ανάμεσα σε δύο παρα-

τάξεις, τη φιλελεύθερη και τη συντηρητική, που ωστόσο μόνο εν μέρει ταυτίζονταν με τις προηγούμενες πολιτικές συσσωματώσεις.

Οι συζητήσεις και οι συγκρούσεις μεταξύ συντηρητικών και φιλελεύθερων είχαν ξεκινήσει ήδη από την πρώτη εκκλησιαστική συνέλευση του 1871, αμέσως μετά την αναγνώριση χωριστού εξαρχάτου από την οθωμανική κυβέρνηση. Η διάσπαση αυτή είχε θεμελιώδη σημασία. Σε αυτή την αντιπαράθεση, οι φιλελεύθεροι ήταν εκείνοι που θεωρούσαν ότι η διαπραγμάτευση με τις κρατικές αρχές θα μπορούσε να αποβεί πολύ πιο αποτελεσματική από ότι αυτή με το ελληνοθόδοξο Πατριαρχείο. Ενώ οι συντηρητικοί στήριζαν τη νομιμοποίηση του Βουλγαρικού Εξαρχάτου στην παράδοση και την ιστορία της Εκκλησίας, οι φιλελεύθεροι επεδίωκαν μια νομιμοποίηση που θα βασιζόταν στις μεταρρυθμίσεις και την έννοια της προόδου. Στην προκειμένη περίπτωση οι συντηρητικοί τελικά ταυτίστηκαν με τους επαναστάτες, οι οποίοι απέρριπταν κάθε διαπραγμάτευση με την οθωμανική κυβέρνηση και μόνη τους επιθυμία ήταν η ίδρυση ανεξάρτητου βουλγαρικού κράτους.⁶¹

Πρέπει να σημειωθεί εδώ, πως το δίπολο φιλελεύθεροι-συντηρητικοί πήρε στα Βαλκάνια πολλές διαφορετικές μορφές, και για τον λόγο αυτό είναι εξαιρετικά παρακινδυνευμένο να κάνει κανείς γενικεύσεις.⁶² Στη Σερβία, οι συντηρητικοί ταυτίστηκαν με την τάξη των γραφειοκρατών (*νεμάτσκι*= Γερμανοί), οι οποίοι προέρχονταν από την άλλη όχθη του ποταμού Δούναβη, από τη Βοϊβοντίνια που ανήκε στην Αψβουργική Αυτοκρατορία, εκεί όπου άνθησε η σερβική εκπαιδευτική αναγέννηση στα τέλη του 18ου αιώνα όταν, μεταξύ άλλων, φυσιογνώμιες σαν τον Ντοσιτέι Ομπράντοβιτς (1739-1811) αρχικά και τον Βουκ Κάρατζιτς (1787-1864) αργότερα εργάστηκαν συστηματικά για την καλλιέργεια μιας νέας φιλολογικής γλώσσας, που θα βασιζόταν στην ομιλουμένη. Τους γραφειοκράτες και λογίους αυτούς προσκάλεσε στη Σερβία ο πρώτος Σέρβος ηγεμόνας Μίλος Ομπρένοβιτς, για να παίξουν έναν ρόλο αντίστοιχο με εκείνον των Φαναριωτών στην Ελλάδα, προκειμένου να στελεχώσουν τη γραφειοκρατία. Η ομάδα αυτή, η διαποτισμένη από τις αρχές της πεφωτισμένης δεσποτείας και του πνεύματος των μεταρρυθμίσεων, απαίτησε και πέτυχε έναν καταστατικό χάρτη, την ίδια ακριβώς περίοδο που στην Ελλάδα ο Όθων παραχωρούσε το σύνταγμα. Για τον λόγο αυτό, θα ονομαστούν «συνταγματικοί» και θα κυριαρχήσουν στην δεκαετία του 1850, κατορθώνοντας να εξουδετερώσουν πολιτικά τον Ομπρένοβιτς. Ωστόσο, μια νέα γενιά πολιτικών και διανοουμένων θα έρθει στο προσκήνιο λίγα χρόνια αργότερα και θα ασκήσει κριτική στους «συνταγματικούς» για ελιτισμό και αντιδημοκρατικές πρακτικές. Το βασικό τους επιχείρημα ήταν πως έπρεπε να παίζει καθοριστικό ρόλο στη λήψη των πολιτικών αποφάσεων και ο αγροτικός πληθυσμός, όχι μόνον οι προνομιούχοι των αστικών κέντρων. Η γενιά αυτή έγινε γνωστή με την προσωνυμία «φιλελεύθεροι» και κύριοι εκπροσωποί της θεωρούνται ο Βλαντιμίρ Γιοβάνοβιτς (1833-1922) και ο Γιεβρέμ Γκρούζιτς (1826-1895). Παρά την προσωνυμία, ωστόσο, η ομάδα αυτή διακρινόταν από έναν βαθιά σταβιστικό θρησκευτικό εθνικισμό που δεν είχε καμιά σχέση με τις δυτικές φιλελεύθερες αξίες, ή, μάλλον, υποστήριζε πως οι δυτικές

φιλελεύθερες αξίες ενυπήρχαν στη σερβική παράδοση προτού ακόμη τις ανακαλύψει η Δύση.⁶³

Αντίστοιχες ήταν οι εξελίξεις και στη Ρουμανία. Εδώ η συντηρητική παράταξη εκπροσωπούσαν από τους βογιάρους, που επεδίωκαν τον εκσυγχρονισμό χωρίς αγροτική μεταρρύθμιση, ενώ οι φιλελεύθεροι πολιτικοί και διανοούμενοι, όπως ο Ίων Μπρατιάνου (1821-1891), που αργότερα θα γινόταν πρωθυπουργός, θα στηρίξουν τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του Κούζα και του υπουργού του Μιχαήλ Κογκαλνιτσεάνου (1817-1891), ο οποίος, παρεμπιπτόντως, υπήρξε και σημαντικός ιστορικός. Βεβαίως, τόσο στη Σερβία όσο και τη Ρουμανία, οι φιλελεύθεροι εμπνεύστηκαν από τις επαναστάσεις του 1848 στην Ευρώπη και γι' αυτόν τον λόγο υιοθέτησαν ιδιαίτερα εκθρική στάση απέναντι στην οθωμανική αλλά και τη ρωσική «τυραννία». Δεν πρέπει να ξεχνάμε, βεβαίως, πως αυτό που διαφοροποιεί τη Ρουμανία από όλες τις άλλες περιπτώσεις είναι, όπως έχουμε ήδη σημειώσει, η ύπαρξη μιας γηγενούς αριστοκρατίας που βασιζόταν στη γαιοκτησία και που είχε επιβιώσει χάρη στο ιδιαίτερο καθεστώς αυτονομίας που απολάμβαναν οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Στην Ελλάδα, αντιθέτως, οι φιλελεύθεροι γύρω από τον Χαρίλαο Τρικούπη επέδειξαν εφεκτική στάση απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενώ ταυτόχρονα επιδίωξαν τον εκ βάθρων εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας, όχι όμως και την αγροτική μεταρρύθμιση, την οποία ευαγγελίζονταν οι λαϊκιστές συντηρητικοί χωρίς, όμως, τελικά να μπορέσουν να τη φέρουν εις πέρας.⁶⁴ Προς το τέλος του αιώνα οι διαφορές αυτές έχασαν σε μεγάλο βαθμό το νόημά τους, καθώς εξελίχθηκαν σε πολιτικούς ελιγμούς προκειμένου να διασωθούν κυβερνητικοί θώκοι, ιδιαίτερα κάτω από το βάρος της παρέμβασης των μοναρχών, του Φερδινάνδου (1861-1948) στη Βουλγαρία, του Καρόλου Α' (1839-1914) στη Ρουμανία, και του Γεωργίου Α' (1845-1913) στην Ελλάδα. Βεβαίως, τον τόνο δίνει και πάλι η Οθωμανική Αυτοκρατορία, με την απολυταρχία του Αμπντούλ-Χαμίτ Β' (1842-1918) και τις συνεχείς εναλλαγές στο αξίωμα του βεζίρη.

Δύο, όμως, στοιχεία είναι ιδιαίτερα σημαντικά. Το πρώτο αφορά τον λόγο που αναπτύχθηκε γύρω από την πρόοδο, τον εκσυγχρονισμό και τον φιλελευθερισμό. Ο λόγος αυτός, μέχρι τη δεκαετία του 1870, μπορεί να συσχετιστεί με τις αντίστοιχες πολιτικές επιλογές που γίνονται στην Αυτοκρατορία, ακόμη και με πολιτικές και πολιτειακές επιλογές που συνάδουν προς το βρετανικό μοντέλο φιλελευθερισμού και εκσυγχρονισμού και σχετίζονται με την αυξανόμενη βρετανική επιρροή στην περιοχή. Την ίδια περίοδο αναπτύσσεται ένας νεορομαντικός, σχεδόν λαϊκιστικός λόγος, ο οποίος αντιστρατεύεται όλα τα παραπάνω. Στην Αυτοκρατορία, οι «Νέοι Οθωμανοί» με τον Ναμίκ Κεμάλ (1840-1888) και τον Ιμπραήμ Σινασί (1826-1871) επεδίωξαν μια νέα σύνθεση του Ισλάμ με τις δυτικές αξίες, σύμφωνα με την οποία οι αρχές του δυτικού πολιτισμού, όπως είναι ο φιλελευθερισμός και ο κοινοβουλευτισμός, ενυπήρχαν στο Ισλάμ πολύ πριν ανακαλυφθούν από τη Δύση και επομένως οι Οθωμανοί δεν είχαν παρά να τις ενστερνιστούν.⁶⁵ Στη Σερβία τα ίδια προσβεύουν, όπως είδαμε, οι φιλελεύθεροι. Στη Ρουμανία, μια ιδιότυπη κριτική προς

τη σύγχρονη ρουμανική κοινωνία, στην οποία πρωτοστατούν ο Τίτου Μαγιορέσκου (1840-1917) και ο Ίων Καρατζιάλε (1852-1912) κάνει λόγο για «μορφή χωρίς περιεχόμενο». Στην Ελλάδα αυτά τα έχει υποστηρίξει ο Ρενιέρης, ήδη από την δεκαετία του 1850.⁶⁶ Στη Βουλγαρία, ο Βέρχοβιτς προσπαθεί να αποδείξει πως οι σλαβικές αξίες προϋπήρχαν του Ομήρου και οι Έλληνες απλώς τις σφετερίστηκαν.⁶⁷ Αυτή η νεορομαντική στροφή, σημάδι της κόπωσης των συγκεκριμένων πληθυσμών από τις διαδικασίες εκσυγχρονισμού, τόσο στο εσωτερικό του έθνους-κράτους όσο και της Αυτοκρατορίας, οδήγησε τελικώς στην ανάσχεση της μεταρρυθμιστικής δυναμικής και στον πιο φονταμενταλιστικό εθνικιστικό λόγο. Στη συγκεκριμένη περίοδο, αξίζει να σημειωθεί, η Αυτοκρατορία φαίνεται πως συμμετείχε στις διαδικασίες αυτές ως μία ακόμη κρατική υπόσταση ανάμεσα σε όσες συνιστούσαν το βαλκανικό πλέγμα. Αυτό είναι μια απόδειξη πως ο «μεγάλος ασθενής» είχε ακόμη τη δυνατότητα να αντιδρά στη φαρμακευτική αγωγή.

Η ανάσχεση των Μεταρρυθμίσεων και η επανακάραξη του βαλκανικού χάρτη

Το ειδύλλιο δεν μπορούσε να κρατήσει για πάντα. Τα πράγματα άλλαξαν άρδην με τη νέα κρίση στα Βαλκάνια, η οποία ξέσπασε το 1875, και οδήγησε σε έναν κλασικού τύπου ρωσοθωμανικό πόλεμο, έναν πόλεμο δηλαδή όπου οι Οθωμανοί δεν θα υποστηρίζονταν από την Ευρώπη και θα εγκαταλείπονταν στην τύχη τους. Η αφορμή δόθηκε από μια εξέγερση στο Μαυροβούνιο και μια ατυχή για τους Σέρβους οθωμανοσερβική σύγκρουση. Οι Βούλγαροι επαναστάτες αντέδρασαν με τη σειρά τους με την περίφημη «απριλιανή εξέγερση» του 1876.⁶⁸ Τα μέλη του τοπικού πυρήνα στην Κοπρίβστιτσα, μια από τις σημαντικές κωμοπόλεις στα ορεινά της σημερινής βορειοδυτικής Βουλγαρίας, εκτέλεσαν τους επτά στρατιώτες της τοπικής φρουράς και χωρίς καμιά οργάνωση και κάλυψη περίμεναν απλώς τα οθωμανικά αντίποινα. Οι Οθωμανοί, προφανώς, έπνιξαν την εξέγερση στο αίμα. Ακολούθως, η «πολιτισμένη» Ευρώπη εξέφρασε τον αποτροπιασμό της δια στόματος του Γλάδστωνος, που διακήρυξε πως μετά από όλα αυτά οι Οθωμανοί δεν έχουν πια θέση στην Ευρώπη. Βεβαίως, δεν είναι η πρώτη φορά που οι Οθωμανοί διέπραξαν θηριωδίες και που η Ευρώπη συγκλονίστηκε. Το ίδιο είχε συμβεί και με τη σφαγή της Χίου το 1822, που είχε εμπνεύσει τον Ντελακρουά, τον Βύρωνα και άλλους. Ας μην ξεχνάμε πως, λίγο η αρχαιολατρία, λίγο οι ιστορίες μαρτυρίου των χριστιανών συνέβαλαν στη μεταστροφή της κοινής γνώμης υπέρ της Ελληνικής Επανάστασης.⁶⁹ Οι σφαγές, εξάλλου, στη Ναϊσό και το Βιδίνι, το 1841, είχαν προκαλέσει ιδιαίτερα αρνητικές αντιδράσεις. Θεωρήθηκε, ωστόσο, στη συνέχεια πως, με την εμπέδωση των Μεταρρυθμίσεων, το πρόσωπο της Αυτοκρατορίας είχε γίνει πιο ανθρώπινο και λιγότερο βάρβαρο. Οι βουλγαρικές σφαγές ήταν, αλίμονο, η απόδειξη –ή, τουλάχιστον, έτσι θεωρήθηκε–

πως τίποτε δεν είχε αλλάξει. Έχει, βεβαίως, δεόντως τονιστεί πως τα κριτήρια δεν ήταν πάντοτε τα ίδια. Όταν ένας χριστιανός φόνευε έναν μουσουλμάνο, τότε επρόκειτο για εθνοτική διαμάχη, ενώ, όταν συνέβαινε το αντίθετο, επρόκειτο για σφαγή. Η χριστιανική Ευρώπη είχε ήδη αποκρυσταλλώσει την «οριενταλιστική» της ρητορική. Δεν θα αργούσε η εποχή που η περιοχή που ώς τότε ήταν γνωστή ως «Τουρκία στην Ευρώπη», θα μετονομαζόταν σε Βαλκάνια.⁷⁰

Μέσα σ' αυτή τη βαριά ατμόσφαιρα, θα ανακοινωθεί το Οθωμανικό Σύνταγμα στους εκπροσώπους από τις διάφορες περιοχές της Αυτοκρατορίας, οι οποίοι συγκεντρώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη με σκοπό την προώθηση νέων μεταρρυθμίσεων. Τότε θα συγκληθεί και το πρώτο οθωμανικό κοινοβούλιο.⁷¹ Πρόκειται για την κορυφαία και πιο δραματική στιγμή των Μεταρρυθμίσεων. Εμπνευστής και αρχιτέκτονας του Συντάγματος υπήρξε ο Μιντχάτ πασάς, ο οποίος είχε ήδη δώσει λαμπρά δείγματα στο παρελθόν. Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή, ούτε οι ικανότητές του ούτε οι άριστες σχέσεις του με τους Βρετανούς κατόρθωσαν να σώσουν αυτόν και την Αυτοκρατορία. Την ημέρα που ανακηρύχθηκε επισήμως το Σύνταγμα, είχε ήδη απομακρυνθεί από τον νεαρό τότε Αμπντούλ Χαμίτ Β', που μόλις είχε αντικαταστήσει τον πνευματικά διαταραγμένο αδερφό του, τον Μουράτ Ε' (1840-1904). Μετά από δεκαπέντε μήνες, τη στιγμή που τα ρωσικά στρατεύματα είχαν φτάσει ήδη στον Άγιο Στέφανο, μερικά χιλιόμετρα έξω από την Πόλη, ο Αμπντούλ Χαμίτ, εκμεταλλευόμενος την ευκαιρία, ανέστειλε τη λειτουργία του κοινοβουλίου. Έτσι εγκαινιάζεται μια περίοδος απολυταρχίας η οποία θα διαρκέσει τριάντα ένα χρόνια έως ότου, το 1908, ο ίδιος σουλτάνος θα επιτρέψει την επαναλειτουργία του κοινοβουλίου, αυτή τη φορά πιεζόμενος από μια νέα γενιά στρατιωτικών και γραφειοκρατών οι οποίοι έγιναν γνωστοί ως «Νεότουρκοι».⁷²

Το Συνέδριο του Αγίου Στεφάνου, του οποίου αποτέλεσμα υπήρξε η ίδρυση της μεγάλης Βουλγαρίας, το διαδέχθηκε το Συνέδριο του Βερολίνου, το οποίο και διαμόρφωσε τον χάρτη της περιοχής, ο οποίος θα παραμείνει λίγο-πολύ αμετάβλητος μέχρι τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Η Σερβία, η Ρουμανία και το Μαυροβούνιο κέρδισαν την ανεξαρτησία τους, και δίπλα σε αυτά τα κράτη ιδρύθηκε μια αυτόνομη Βουλγαρία. Η πιο ενδιαφέρουσα ρύθμιση, ωστόσο, αφορούσε στην ίδρυση, στην περιοχή της Ανατολικής Ρωμυλίας, μιας αυτόνομης ηγεμονίας, κατά το πρότυπο των πάλαι ποτέ Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, με πρωτεύουσα το *Φελίμπε* (Φιλιππούπολη/Πλόβντιβ), που επρόκειτο να διοικείται από χριστιανό ηγεμόνα και το οποίο ουσιαστικά αποτέλεσε ένα κράτος-σφήνα ανάμεσα στο Βουλγαρικό Πριγκιπάτο και την Αυτοκρατορία. Μετά από μια σύντομη θητεία του Γιαννάκη Σάββα πασά (1832-1904), τη θέση του κυβερνήτη κατέλαβε ο Αλέκος Βογορίδης πασάς (1825-1910), γιος του Στεφανάκη Βογορίδη μπέη (1780-1859), ο οποίος είχε υπάρξει ηγεμόνας της Σάμου επί δεκαετίες και ήταν ο σημαντικότερος εκπρόσωπος της τάξης των Νεοφαναριωτών.⁷³ Η ίδρυση της νησιωτικής αυτής ηγεμονίας είχε ενταχθεί στο πλαίσιο της πολιτικής των αντισταθμισμάτων που ακολουθούσαν στις διαπραγματεύσεις τους τόσο οι Μεγάλες Δυνάμεις όσο και η Οθωμανική

Αυτοκρατορία. Όταν, μετά την Ελληνική Επανάσταση, είχε αποφασιστεί η ίδρυση ελληνικού κράτους, προκειμένου η Σάμος να μην περιληφθεί στα όρια του νέου κράτους, βρέθηκε μια μέση λύση. Η Ηγεμονία της Σάμου, που επιβίωσε ως τους Βαλκανικούς Πολέμους, επρόκειτο να οργανωθεί και να διοικηθεί με βάση το πρότυπο των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Με μια έννοια, μάλιστα, τις αντικατέστησε, δεδομένου ότι, όπως κάποτε οι Φαναριώτες επεδίωκαν το αξίωμα του ηγεμόνα στη Μολδοβλαχία, έτσι και τώρα οι νεοφαναριώτικες οικογένειες του Βογορίδη, των Μουσούρων, των Βαγιάνων κ.λπ., θα επιδιώξουν το νέο αυτό αξίωμα. Η Ηγεμονία της Ανατολικής Ρωμυλίας, ωστόσο, δεν επρόκειτο να μακροημερεύσει: όταν ο πρίγκιπας Αλέξανδρος Μπάπτενμπεργκ (Alexander von Battenberg) (1857-1923) της Βουλγαρίας, κατόπιν προσκλήσεως των κατοίκων της, προχώρησε στην προσάρτηση της στο Βουλγαρικό Πριγκιπάτο το 1885, η οθωμανική κυβέρνηση δεν μπόρεσε να κάνει τίποτε για να τον εμποδίσει.

Στο Βερολίνο, παράλληλα με αυτή τη ρύθμιση, ορίστηκε παρόμοιο καθεστώς και για μian άλλη προβληματική επαρχία, την Κρήτη. Με τη Συνθήκη της Χαλέπας, η οποία υπογράφηκε την ίδια χρονιά και η οποία διέυρνε τον Οργανικό Νόμο που είχε παραχωρηθεί το 1868, αποφασίστηκε πως και εκεί ο κυβερνήτης θα έπρεπε να είναι χριστιανός, αν και η επαρχία δεν θα ήταν αυτόνομη. Ως πρώτος ηγεμόνας διορίστηκε ο Κωστάκης Φωτιάδης μπέης (1830-1897). Τελικά, εξαιτίας μιας νέας εξέγερσης που σημειώθηκε το 1889, η συνθήκη ανεστάλη μονομερώς από τον σουλτάνο και η διοίκηση του νησιού ανατέθηκε και πάλι σε μουσουλμάνο κυβερνήτη. Μια σειρά από εξεγέρσεις, ωστόσο, με τελευταία και πιο σημαντική εκείνη του 1897, η οποία και κατέληξε σε ελληνοθωμανικό πόλεμο, θα οδηγήσει τις Μεγάλες Δυνάμεις να προσανατολιστούν στη δημιουργία μιας αυτόνομης ηγεμονίας. Η Πύλη δεν είχε άλλη επιλογή από το να υποχωρήσει, και τελικά, ως πρώτος ηγεμόνας, ορίζεται ο Έλληνας πρίγκιπας Γεώργιος, ο μετέπειτα βασιλιάς Γεώργιος Β΄. Η περίοδος της αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας θα εξελιχθεί σε ένα δύσκολο πείραμα υπαγωγής ενός κυρίαρχου ως τότε μουσουλμανικού πληθυσμού σε καθεστώς μειονότητας υπό χριστιανική διοίκηση. Ταυτόχρονα αποτέλεσε και το εργαστήρι στο οποίο σφυρηλατήθηκε μια αντιπαράθεση που επρόκειτο να σημαδέψει την ελληνική πολιτική σκηνή για δεκαετίες, εκείνη μεταξύ του φερέλπιδος τότε νεαρού πολιτικού Ελευθέριου Βενιζέλου (1864-1936) και της ελληνικής βασιλικής δυναστείας, πρώτα του Γεώργιου Β΄ (1890-1947) και στη συνέχεια, του μεγαλύτερου αδερφού του και διαδόχου του θρόνου, Κωσταντίνου Α΄ (1868-1923). Οι πολιτικές και πολιτισμικές επιλογές που θα καθορίσουν στη συνέχεια τις τύχες του Ελληνικού Βασιλείου και της Ελληνικής Δημοκρατίας οφείλουν πολλά στις τύχες της μικρής αυτής ηγεμονίας.⁷⁴ Εξάλλου, η Κρήτη θα αποκτήσει συμβολικές διαστάσεις και για την οθωμανική κοινή γνώμη, καθώς ταυτίστηκε, ιδιαίτερα μετά το 1908 –όταν η Κρητική Πολιτεία ανακήρυξε μονομερώς την ένωση της με την Ελλάδα– με τη νέα εθνικιστική ιδεολογία που αντιλαμβανόταν πλέον πως η συρρίκνωση της Αυτοκρατορίας ήταν ευθέως ανάλογη με την πολιτική αποκέντρωσή της. Το συμβολικό βάρος της Κρήτης είναι

προφανές ακόμη και στις μέρες μας, όπου στις συζητήσεις για το Κυπριακό εντός της Τουρκίας γίνονται συνεχείς αναφορές στον τρόπο με τον οποίο χάθηκε η Κρήτη και στο ότι δεν θα πρέπει να επαναληφθεί το ίδιο σενάριο.

Ωστόσο, οι πονοκέφαλοι της Αυτοκρατορίας δεν σταματούσαν εκεί. Η Συνθήκη του Βερολίνου παραχώρησε το δικαίωμα στην Αυστροουγγαρία να ασκήσει καθεστώς προστασίας στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, κάτι αντίστοιχο με το καθεστώς εντολής (*mandate*) που αργότερα θα χρησιμοποιούσαν οι Αγγλογάλλοι στη Μέση Ανατολή. Το δικαίωμα αυτό άνοιξε τον δρόμο για τη μετέπειτα κατάληψη της περιοχής από τους Αψβούργους. Η εξέλιξη αυτή είναι σημαντική για δύο λόγους: πρώτον, η Βοσνία αποτελούσε πατρίδα για έναν πολυάριθμο μουσουλμανικό πληθυσμό, που, αντίθετα από ό,τι συνέβαινε με τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς της Αλβανίας ή της Βουλγαρίας, και με τρόπο παρόμοιο με εκείνον της Κρήτης, είχε γνωρίσει σημαντική κοινωνική και πνευματική άνθηση. Το Σαράγεβο αποτελούσε, ακόμη και μέχρι τον πρόσφατο εμφύλιο πόλεμο στη Γιουγκοσλαβία, το σημαντικότερο πνευματικό κέντρο του Ισλάμ στα Βαλκάνια. Ο πληθυσμός αυτός είχε προτάξει σθεναρή αντίσταση στο *Τανζιμάτ*. Έτσι, οι αυστροουγγρικές αρχές βρήκαν ανταπόκριση, όταν αργότερα προσπάθησαν, μέσα από το δικό τους μεταρρυθμιστικό μοντέλο, να προωθήσουν μια βοσνιακή εθνοτική ταυτότητα η οποία θα λειτουργούσε ως αντιστάθμισμα στην αντίστοιχη σερβική και κροατική. Το ενδιαφέρον, λοιπόν, είναι πως και εδώ θα παρατηρηθεί μια διάσπαση παρόμοια με αυτή που παρατηρήθηκε μεταξύ των άλλων εθνοτικών ομάδων. Με άλλα λόγια, μέρος των ηγετικών ομάδων επέλεξε να ακολουθήσει τον δρόμο των μεταρρυθμίσεων και να συνεργαστεί με τους Αυστριακούς κατακτητές, ενώ μια άλλη πολυπληθής μερίδα κατέφυγε στην οθωμανική πρωτεύουσα, γοητευμένη από τα μηνύματα περί οικουμενικού Ισλάμ του Αμπντούλ Χαμίτ Β'.⁷⁵

Είναι γνωστό πως η Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου αποτέλεσε τον θρίαμβο της βουλγαρικής διπλωματίας και πως, αντιθέτως, εκείνη του Βερολίνου σκόρπισε την απογοήτευση στη Σόφια. Αυτό που είναι λιγότερο γνωστό είναι πως αντίστοιχη απογοήτευση εισέπραξαν και οι Αρμένιοι. Στον Άγιο Στέφανο, έγινε δεκτή για πρώτη φορά αρμενική αντιπροσωπεία και για πρώτη φορά έγινε αναφορά στο αρμενικό πρόβλημα. Η Οθωμανική Πύλη δεσμεύθηκε εκεί να προωθήσει μεταρρυθμίσεις, οι οποίες όμως δεν υλοποιήθηκαν, καθώς στη Συνθήκη του Βερολίνου δεν περιελήφθη καμία σχετική αναφορά. Αυτό θα οδηγήσει, αφενός σε μια εκστρατεία εκπαιδευτικής και πολιτισμικής ανασυγκρότησης της κοινότητας από τους πιο μετριοπαθείς, που δεν έβλεπαν με καλό μάτι τη χρήση βίας, αφετέρου, στη συγκρότηση των επαναστατικών ομάδων *Χαντζάκ* και *Ντασανακζουτιάν*, οι οποίες επεδίωκαν την αυτονόμηση των περιοχών που θεωρούνταν ιστορικά εδάφη της Αρμενίας.⁷⁶ Τη διετία 1894-1895, μια σειρά από γεγονότα οδήγησαν σε σφαγές των Αρμενίων στην Ανατολία και στην Κωνσταντινούπολη, σφαγές που θα προκαλέσουν κατακραυγή στην Ευρώπη και θα προσδώσουν στον Αμπντούλ Χαμίτ τον χαρακτηρισμό του «κόκκινου σουλτάνου». Οι ίδιοι οι Αρμένιοι προσπάθησαν κατόπιν να πάρουν

το αίμα τους πίσω με μια μυθιστορηματική αλλά αποτυχημένη απόπειρα δολοφονίας το 1905, η οποία θα ανοίξει νέο κύκλο βίας.

Το κίνημα των «Νεότουρκων» δημιούργησε νέες ελπίδες στους αυτονομιστές Αρμένιους, που θα συνεργαστούν σενά με τους νεαρούς αυτούς στρατιωτικούς και γραφειοκράτες. Πολύ σύντομα όμως οι δρόμοι τους χώρισαν, καθώς και οι δύο πλευρές είχαν αντιληφθεί πως οι επιλογές τους ήταν ασύμβατες. Σε μια ύστατη προσπάθεια, υπό την πίεση της ρωσικής κυβέρνησης που είχε αναλάβει *de facto* την προστασία και των Αρμενίων μετά την προέλαση των ρωσικών στρατευμάτων στην Ανατολία το 1878, τέθηκαν σε εφαρμογή μεταρρυθμίσεις ευρείας κλίμακας.⁷⁷ Ο Μεγάλος Πόλεμος, όμως, ο οποίος ξέσπασε λίγους μήνες αργότερα και έσπειρε τον πανικό μεταξύ των «Νεότουρκων» για την επικείμενη κατάρρευση της Αυτοκρατορίας, είχε ως αποτέλεσμα τις μαζικές εκτοπίσεις, τις κακοποιήσεις και τις σφαγές Αρμενίων σε όλη την Αυτοκρατορία, πρακτικές καλά οργανωμένες που εμπνεύστηκαν οι Γερμανοί σύμμαχοι και που εκτέλεσαν οι μουσικές υπηρεσίες των «Νεότουρκων», πολλές φορές παρά την αντίδραση υψηλόβαθμων στελεχών του οθωμανικού στρατού.⁷⁸ Τα γεγονότα του 1915-16, που έχουν χαρακτηριστεί ως η πρώτη «γενοκτονία» του 20ού αιώνα, καθώς και οι εκτοπίσεις και οι διώξεις –αν και σε μικρότερη κλίμακα– εις βάρος των ελληνορθόδοξων πληθυσμών μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους, και όχι πάντα στο πλαίσιο πολεμικών επιχειρήσεων, θα σημάνουν την αρχή του πλήρους εξισλαμισμού της Μικράς Ασίας. Μια άλλη πρακτική, αυτή της ανταλλαγής των πληθυσμών, που είχε ήδη εφαρμοστεί με επιτυχία στους Βαλκανικούς Πολέμους μεταξύ Βουλγαρίας και Ελλάδας, τελικώς θα οδηγήσει στη μετακίνηση, και από τις δύο πλευρές του Αιγαίου, συνολικά 1.500.000 ανθρώπων – μια ακόμη καινοτομία του 20ού αιώνα.⁷⁹

Ήδη από τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησης της Αυτοκρατορίας από τους «Νεότουρκους», η εξέλιξη των πραγμάτων απέδειξε πως με τους χειρισμούς του ο Αμπντούλ Χαμίτ, παρά τις απολυταρχικές μεθόδους και τις εμμονές του, είχε κατορθώσει να διατηρήσει λεπτές ισορροπίες που κατέρρευσαν μετά την απομάκρυνσή του από την εξουσία. Λίγους μήνες μετά τη μεταπολίτευση του 1908, η Βουλγαρία βρήκε την ευκαιρία να ανακηρύξει την ανεξαρτησία της και η Αυστροουγγαρία να προσαρτήσει πλήρως τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, ενώ η Κρήτη, όπως είδαμε, κήρυξε μονομερώς την ένωσή της με την Ελλάδα, κάτι που τελικώς θα επικυρωνόταν με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου μετά τη νικηφόρα για το Ελληνικό Βασίλειο έκβαση των πολέμων του 1912-1913. Εξάλλου, η Συνθήκη του Βουκουρεστίου, η οποία διαμοίραζε τα ιμάτια της Αυτοκρατορίας μεταξύ των νικητών, θα οδηγούσε στην κατάλυση της Ηγεμονίας της Σάμου και την ενσωμάτωση του νησιού στο Ελληνικό Βασίλειο.

Ωστόσο, αυτό που έχει ενδιαφέρον να υπογραμμισθεί είναι πως, ενώ στην οθωμανική ιστοριογραφία οι περίοδοι αυτές περιγράφονται χωριστά, ως μέρος της πολιτικής πρακτικής της Αυτοκρατορίας, στις βαλκανικές ιστοριογραφίες αντιμετωπίζονται με αδιαφορία, απλώς ως αναγκαία βήματα στην πορεία προς την «ένωση» με

τη Μπτέρρα-Πατρίδα· αναπαράγονται, έτσι, ιστοριογραφικά οι αλυτρωτικοί πόθοι της συντριπτικής πλειοψηφίας των χριστιανικών πληθυσμών που κατοικούσαν σε αυτές τις περιοχές. Βεβαίως, η Ελληνική Επανάσταση περιγράφεται συχνά στην τουρκική ιστοριογραφία, ακόμη και τώρα, ως «εξέγερση στον Μοριά», και ο όρος «ένωση», που έχει χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει διαφορετικές πρακτικές, από τη «δωρεά» των Ιονίων Νήσων ως την περιπετειώδη προσάρτηση της Κρήτης, έχει προσλάβει διαστάσεις επιφάνη στο τουρκικό φανταστικό καθώς ταυτίζεται με τις προσπάθειες που κατέβαλαν Έλληνες και Ελληνοκύπριοι για την «Ένωση» της Κύπρου με την Ελλάδα. Ο όρος «Ένωση» (*σεντινενιέ*) χρησιμοποιείται, εξάλλου, και στα βουλγαρικά για να περιγράψει την προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας στο Βουλγαρικό Πριγκιπάτο. Αντιθέτως, στα οθωμανικά, ο όρος *ιλχάκ-ι χαρεκέτ* μπορεί να μεταφραστεί απλώς ως «προσάρτηση». Η χρήση τέτοιων όρων είναι ενδεικτική του γεγονότος πως, παρά τις προσπάθειες της οθωμανικής γραφειοκρατίας να μετασχηματίσει το κράτος σε εθνικό, δεν μπορούσε ακόμη να απαλλαγεί από έναν λόγο που προτάσσει το στοιχείο της κρατικής κυριαρχίας, δηλαδή έναν λόγο καθαρά γραφειοκρατικό, ο οποίος τελικά φαντάζει αναιμικός απέναντι σε έναν λόγο τελεολογικό, σχεδόν σωματικό, που αντιμετωπίζει κάθε νέο τμήμα που προστίθεται ως ένα ακόμη μέλος ενός σώματος που οφείλει να είναι αρτιμελές.

Προς την τελική λύση του Ανατολικού Ζητήματος

Οι τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα σηματοδεύτηκαν από την κατάρρευση του κλίματος αισιοδοξίας που είχε δημιουργηθεί από τις Μεταρρυθμίσεις. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα, η καθεμιά από τις Μεγάλες Δυνάμεις, μέσα στο πλαίσιο του κλιμακούμενου μεταξύ τους ανταγωνισμού, να αρχίσει να διεκδικεί με πιο ωμό τρόπο τον δικό της χώρο επιρροής. Ήδη στο Συνέδριο του Βερολίνου, οι Οθωμανοί είχαν αναγκαστεί να παραχωρήσουν στους Βρετανούς την Κύπρο, η οποία παρέμεινε υπό την διοίκησή τους μέχρι το 1960, όταν ιδρύθηκε η Κυπριακή Δημοκρατία. Η Μ. Βρετανία, όμως, καθώς ήταν αποφασισμένη να εδραιώσει την κυριαρχία της στην ανατολική Μεσόγειο, αγόρασε το μερίδιο που κατείχε στη διώρυγα του Σουέζ ο Αιγύπτιος κυβερνήτης Ισμαήλ πασάς (1830-1895), ο οποίος, με το διάταγμα του 1863, είχε ανακηρύξει εαυτόν *χεδίβη*, τίτλος που το 1867 αναγνωρίστηκε και επισήμως από την Πύλη. Και αυτό όμως δεν ήταν αρκετό και, καθώς το 1881 οι Γάλλοι κατέλαβαν την Τυνησία, οι Βρετανοί, τον επόμενο χρόνο, αποβιβάστηκαν στην Αίγυπτο, προκαλώντας στην οθωμανική κοινή γνώμη σοκ αντίστοιχο με εκείνο που είχε προκαλέσει η κατάληψη της Αιγύπτου από τον Ναπολέοντα πριν από ενενήντα χρόνια. Την ευκαιρία αυτή εκμεταλλεύτηκε η Γερμανία που επεδίωκε, και τελικώς κατόρθωσε, στην περίοδο της κυριαρχίας των «Νεοτούρκων» μετά το 1908, να προσεταιριστεί την οθωμανική ηγεσία. Ήταν τότε που ο Κάιζερ Γουλιέλ-

μος Β' (1859-1941), κατά την επίσκεψή του στην Πόλη το 1911, θα δήλωνε «φίλος των 300 εκατομμυρίων μουσουλμάνων του κόσμου». ⁸⁰ Ας μην ξεχνάμε πως είναι τα χρόνια που ο Αμπντούλ Χαμίτ Β', ανατρέποντας τον κοσμικό χαρακτήρα των Μεταρρυθμίσεων, είχε δώσει έμφαση στον ρόλο του Ισλάμ, προσπαθώντας να ενισχύσει την οθωμανική ταυτότητα, που φαινόταν να έχει ατονήσει μετά την καταστροφή του 1878. Ακολούθησε, έτσι, πολιτική πανισλαμισμού, με στόχο να αναδειχθεί στον ρόλο του χαλίφη-θρησκευτικού ηγέτη των απανταχού μουσουλμάνων. ⁸¹

Η πολιτική αυτή θα εμπνεύσει αφοσίωση σε διάφορες εθνοτικές ομάδες του μουσουλμανικού πληθυσμού. Δεν είναι τυχαίο πως ο Αμπντούλ Χαμίτ στρατολογήσε αποκλειστικά Αλβανούς για την προσωπική του φρουρά, ενώ τα τμήματα *Χαμινιέ*, που είχε οργανώσει και τα οποία ήταν αφοσιωμένα στο πρόσωπό του, τα αποτελούσαν αποκλειστικά Κούρδοι. Ταυτοχρόνως, όμως, μεγάλα τμήματα του μη μουσουλμανικού πληθυσμού αναγνώριζαν όλο και λιγότερο τη νομιμότητα της οθωμανικής εξουσίας. Ο ελληνοθωμανισμός, τουλάχιστον στη μορφή που είχε ανθίσει στις προηγούμενες δεκαετίες, εξανεμίστηκε. Παρά την παρουσία πολλών Ρωμιών στη διοίκηση, οι πλούσιοι τραπεζίτες που είχαν συνηθίσει να δανείζουν τους σουλτάνους στην Πόλη, μετά την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου και την ίδρυση της Οθωμανικής Τράπεζας το 1881, είχαν απολέσει την επιρροή τους στην κυβέρνηση. ⁸² Ταυτοχρόνως, οι οπαδοί του αλυτρωτισμού στην Ελλάδα σταδιακά σήκωναν κεφάλι. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε αρχίσει να παραπαίει, και το ίδιο συνέβαινε και με την ίδια την έννοια της Αυτοκρατορίας, η οποία είχε πάψει να ασκεί ιδιαίτερη επιρροή. Η Αθήνα είχε αρχίσει να αναδεικνύεται σε βαλκανική πρωτεύουσα, ⁸³ το ίδιο και το Βελιγράδι, η Σόφια και το Βουκουρέστι. Η Θεσσαλία και μέρος της Ηπείρου, περιοχές που είχε αποκομίσει το ελληνικό κράτος το 1881, ως παρηγοριά για την παντελή αδιαφορία που επέδειξε ο βαρώνος φον Μπίσμαρκ για την ελληνική αντιπροσωπεία στο Συνέδριο του Βερολίνου, δεν ήταν δυνατόν να ικανοποιήσουν τις ελληνικές βλέψεις. Τα όνειρα για την ανακατάληψη της Πόλης, όμως, είχαν εγκαταλειφθεί και το ελληνικό κράτος, αργά αλλά σταθερά, διασφάλιζε τη σταδιακή επέκτασή του.

Όπως, όμως, συμβαίνει συχνά σ' αυτές τις περιπτώσεις, η αλλαγή παραδείγματος είχε και τα πισωγυρίσματά της. Μία ανάλογη οπισθοδρόμηση ήταν και ο πόλεμος του 1897 όταν, όπως είδαμε, με αφορμή μίαν ακόμη εξέγερση στην Κρήτη και την υποστήριξη που παρείχε το Ελληνικό Βασίλειο στους επαναστάτες, ο οθωμανικός στρατός έφτασε ως τη Λάρισα. Τελικώς, τα χειρότερα αποφεύχθηκαν μόνο με την παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες ανάγκασαν τους Οθωμανούς να επιστρέψουν τα εδάφη που κατέλαβαν και την Ελλάδα να πληρώσει βαριά πολεμική αποζημίωση. ⁸⁴ Δύο σημεία αξίζει να τονιστούν αναφορικά με τον πόλεμο αυτό. Το πρώτο είναι η πολιτική των χριστιανικών ουσιαστικά δυνάμεων σύμφωνα με την οποία εδάφη που είχαν αποσπασθεί από μουσουλμανική διοίκηση, δεν θα έπρεπε να επιστρέψουν σε αυτή, αρχή που τηρήθηκε απαρέγκλιτα μέχρι τον πόλε-

μο της τουρκικής ανεξαρτησίας. Το δεύτερο είναι πως η ήττα, μαζί με την επιβολή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου μετά τη χρεωκοπία της κυβέρνησης Τρικούπη το 1893, επέφερε το σοκ που χρειαζόταν η ελληνική κοινωνία για να θέσει άλλες προτεραιότητες, να αναδιοργανωθεί και να αναμένει προσφορότερη συγκυρία.⁸⁵ Είναι η εποχή που διανοούμενοι όπως ο Ίων Δραγούμης (1878-1920) και ο Περικλής Γιαννόπουλος (1870-1910), επηρεασμένοι από ένα κράμα φυλετικών και αισθητικών θεωριών, ευρέως διαδεδομένων στην Ευρώπη της εποχής, θα υψώσουν φωνή κριτικής και αγανάκτησης απέναντι σε ένα κράτος που αδυνατεί να ανταποκριθεί στον ρόλο του ως πυρήνα συσπείρωσης και προστάτη όλων των Ελλήνων. Η αυτοκρατορική ιδεολογία επανήλθε στην επικαιρότητα, αυτή τη φορά ως Ανατολική Αυτοκρατορία όλων των εθνών όπου, βεβαίως, όπως υποστηριζόταν, τελικά οι Έλληνες θα επικρατούσαν λόγω του ιστορικού τους ρόλου στην περιοχή και της πνευματικής και οικονομικής τους ανωτερότητας.⁸⁶

Η ουτοπία αυτή, που θα γίνει η σημαία, μεταξύ άλλων, της *Οργάνωσης Κωνσταντινουπόλεως* με ηγετική μορφή της τον Σουλιώτη-Νικολαΐδη, θεωρήθηκε πως παίρνει σάρκα και οστά με το κίνημα των «Νεοτούρκων». Σύντομα φάνηκε, ωστόσο, πως επρόκειτο για το κύκνειο άσμα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Την ύστατη στιγμή, όταν οι «Νεότουρκοι» προσπαθούσαν να τη νεκραναστήσουν ως Οθωμανική και οι χριστιανοί ως Ανατολική, το έθνος-κράτος τής κατάφερε το τελειωτικό πλήγμα. Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε το καθεστώς και οι φρούδες ελπίδες των χριστιανών, οι οποίες μετατράπηκαν σε απογοήτευση, οδήγησαν τα τέσσερα βαλκανικά κράτη να στηριχτούν στις δικές τους δυνατότητες, να απηφίσουν τις Μεγάλες Δυνάμεις κι έτσι να αποδείξουν πως έχουν ωριμάσει πια και μπορούν «εν τη ενώσει» να σταθούν αντάξια στον κόσμο των «μεγάλων». Δεν μπορεί, βεβαίως, να μην παρατηρήσει κανείς πως, στην ουσία, το σημείο που συνέδεε τους πληθυσμούς των κρατών αυτών, Έλληνες και Σλάβους διαφόρων αποχρώσεων, ήταν η κοινή οθωμανική κληρονομιά. Δεν είχαν παρέλθει πολλές δεκαετίες από την εποχή που όλοι τους αποτελούσαν μέρος της ίδιας ενιαίας γεωγραφικής ενότητας, ακόμη και της ίδιας κοινότητας του ρωμείου *μιλλέτ*. Τώρα, θα συνεργάζονταν και πάλι, για πρώτη όμως φορά ο καθένας από τη δική του οριοθετημένη μικρή περιοχή, και έχοντας πλήρως συνειδητοποιήσει πως μόνο ως μια πάλαι ποτέ «κοινότητα» θα μπορούσαν να επιβάλλουν τη θέλησή τους. Η παλαιότερη ιστορία δεν είχε εντελώς επικαλυφθεί από τις πρόσφατες εθνικές συγκρούσεις και τα πάθη. Υπήρχε και κάτι άλλο. Στον οθωμανικό στρατό, εκτός από τους Τούρκους, τους Κούρδους και τους Άραβες, υπηρετούσαν Έλληνες και Βούλγαροι. Στην επιστολή με την οποία κήρυτταν τον πόλεμο στην Αυτοκρατορία, τα βαλκανικά κράτη καλούσαν τους λαούς τους σε σταυροφορία για τη διάσωση των χριστιανών από την τυραννία του Ισλάμ. Οι Οθωμανοί, αντιθέτως, καλούσαν όλους τους πολίτες της Αυτοκρατορίας να πολεμήσουν για τη σωτηρία της.⁸⁷ Είχε κυλήσει πολύ νερό στο αυλάκι. Η Αυτοκρατορία που κάποτε στηριζόταν στον ιερό πόλεμο, τώρα ήταν υποχρεωμένη να στηριχθεί στον εαυτό της. Αντιθέτως, τα εθνικά κράτη που είχαν στηρίξει την

ύπαρξή τους σε δυτικές κοσμικές αξίες είχαν εξελιχθεί σε μεσαιωνικούς σταυροφόρους. Η κατάχρηση της θρησκείας είχε αλλάξει στρατόπεδο.

Τελικώς, η Αυτοκρατορία επρόκειτο να χάσει όλες τις κτήσεις της στα Βαλκάνια εκτός από την Αδριανούπολη, την πρωτεύουσα των σουλτάνων, την οποία οι «Νεότουρκοι» κατάφεραν, αγωνιζόμενοι με νύχια και με δόντια, να την επανακτήσουν σε μια τους αντεπίθεση. Υπολογίζεται πως ένα εκατομμύριο μουσουλμάνοι πρόσφυγες εγκατέλειψαν τις εστίες τους στα Βαλκάνια, όπου οι πρόγονοί τους είχαν ζήσει επί αιώνες, και αναζήτησαν τη σωτηρία στην Ισταμπούλ, την πρωτεύουσα, δίπλα στον σουλτάνο και χαλίφη που τώρα, μετά την πτώση του Αμπντούλ Χαμίτ Β΄, δεν ήταν άλλος από τον άχρωμο και άοσμο αδερφό του τελευταίου, τον Μεχμέτ Ρεσάτ Ε΄ (1844-1918), έρμαιο στα χέρια των «Νεοτούρκων». Πριν προλάβει η Αυτοκρατορία να συνέλθει από τους Βαλκανικούς Πολέμους, ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος τής έδωσε τη χαριστική βολή. Το τέλος του και η Συνθήκη των Σεβρών σήμαναν τον οριστικό διαμελισμό της. Οι Αρμένιοι απέκτησαν επιτέλους κράτος, οι Ελληνοπόντιοι το δικό τους, ιδρύθηκε το Κουρδιστάν, ενώ οι Έλληνες πήραν και τη Σμύρνη. Τέλος, οι Άραβες, οι οποίοι με την καθοδήγηση των Βρετανών είχαν ξεσπκωθεί εναντίον των Οθωμανών από το 1916 και μετά και είχαν συμβάλει στην ήττα τους, απέκτησαν αυτονομία στις δικές τους περιοχές, μια αυτονομία που θα μετριάζόταν μονίμως από τους νέους κυριάρχους στην περιοχή. Ό,τι απέμεινε από την Αυτοκρατορία ήταν η Ανατολία, η οποία έπρεπε να σωθεί για να χωρέσει τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς που είχαν συρρεύσει εκεί από παντού, από τα Βαλκάνια, τον Καύκασο, την Αραβία. Ο πόλεμος της τουρκικής ανεξαρτησίας, μπορεί να έγινε στο όνομα της Αυτοκρατορίας, τα εδάφη όμως που διεκδικήθηκαν θα ονομάζονταν Τουρκία, έναν όνομα που μόνο οι Ευρωπαίοι χρησιμοποιούσαν ως τότε – και για ένα διάστημα οι «Νεότουρκοι». Ακόμη πιο σημαντικό είναι το γεγονός πως οι πληθυσμοί που ζούσαν πλέον εκεί θα ονομάζονταν Τούρκοι, ένας όρος που ως τότε χρησιμοποιούνταν μόνο για τους άξεστους αγρότες της Ανατολίας.

Ρέκβιεμ για την Αυτοκρατορία

Το 1916, όταν πια η κατάρρευση της Αυτοκρατορίας ήταν ορατή στον ορίζοντα, ένας Κωνσταντινουπολίτης, ο Κωνσταντίνος Σοκόλης, γινόταν γνωστός από το μοναδικό βιβλίο που έγραψε με τον λιτό τίτλο *Αυτοκρατορία*. Το βιβλίο αυτό αποτελεί ουσιαστικά ένα απελπισμένο προσκλητήριο για την ανάγκη να διασωθεί το ιδανικό της Αυτοκρατορίας, της χριστιανικής Αυτοκρατορίας που επρόκειτο να ανασταθεί πάνω στα εδάφη της μουσουλμανικής. Η παραδοξότητα και η τραγικότητα, όμως, του εγχειρήματος είναι πως, για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, η έννοια της Αυτοκρατορίας θα έπρεπε να παραμείνει ζωντανή και να μην αντικατασταθεί από την έννοια της Πατρίδας. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με το όραμα αυτό, η πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας,

αντίθετα με τις βλέψεις των βενιζελικών, προϋπέθετε τον μετασχηματισμό, όχι την κατάρρευση της Αυτοκρατορίας και την αντικατάστασή της από ένα δυτικό έθνος-κράτος, το Ελληνικό Βασίλειο. Σημειώνει ο συγγραφέας: «[Ἡ ἑλληνικὴ πίστις] εἶναι ταυτόσημος τῇ Αὐτοκρατορίᾳ, ἀγὼν δὲ ὑπὲρ αὐτῆς, δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἢ ἀγὼν ὑπὲρ τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐνῶ πατρίς δὲν εἶναι ἡ Αὐτοκρατορία ἀλλὰ ἡ Ἑλληνικὴ πατρίς, ἥτις μόνον ἐφ' ὅσον τὴν συγχέομεν μὲ τὸ πνεῦμα τὸ Ἑλληνικόν, ὅπερ κυριαρχεῖ, ὅπως κυριάρχησε, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχη ὅρια γεωγραφικὰ καὶ ὠρισμένα»,⁸⁸ και καταλήγει: «Ἡ πίστις συνεκράτησε τὴν Αὐτοκρατορίαν. Ἡ πατρίς τὴν διέλυσε. Ἡ ἀδελφότης ἄς τὴν παλινρθώσῃ. Ἄς δώσωμεν πρὸς τοῦτο ὅλοι τὰς χεῖρας. Ἡ Ἀμερικὴ διὰ τοὺς Ἀμερικάνους. Ἡ Ἀνατολὴ διὰ τοὺς Ἀνατολίτας».⁸⁹ Ἦταν πολὺ ἀργά. Ἡ Αὐτοκρατορία, ἄλλοτε ο φόβος και ο τρόμος των εθνών, θα κατέρρευε με παταγώδη τρόπο. Ἡ Ελλάδα, ὅπως και η Τουρκία, θα ἐβγαίνουν κερδισμένες ἀπὸ αὐτὸν τον ἀγῶνα που κράτησε αἰῶνες. Το κόστος ὁμως θα ἦταν μεγάλο.

Σε μια εποχή, ωστόσο, ὅπως η σημερινή που τα σύνορα ἔχουν γίνει πιο ελαστικά και τα Βαλκάνια και η Ανατολία τείνουν να αποτελέσουν τμήματα μια ευρύτερης πολιτικῆς γεωγραφίας, εἰκόνες της Αὐτοκρατορίας ἔχουν ἐπανέλθει στο προσκήνιο. Εἰδικότερα, στο πλαίσιο της κριτικῆς που ασκεῖται στον εθνικισμό και το ἔθνος-κράτος, ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἕνας ιστοριογραφικός λόγος που δίνει ἔμφαση στις ἀρμονικές σχέσεις μεταξύ των διαφόρων εθνοθρησκευτικῶν ομάδων και τη θρησκευτικὴ ἀνεκτικότητα της Αὐτοκρατορίας, η οποία, υποστηρίζεται, οὐδέποτε προσπάθησε να ὁμογενοποιήσει θρησκευτικά τους υπηκόους της, οὔτε ἐξάλλου και πολιτισμικά, τουλάχιστον ὡς την περίοδο των Μεταρρυθμίσεων. Εἶναι γεγονός πως η κριτικὴ στη βία του ἔθνους-κράτους οδηγεῖ ἀναπόφευκτα στην ἐπανεκτίμηση και προβολὴ των τρόπων εἰρηνικῆς διαβίωσης και ἀνοχής. Μια τέτοια θέση, ὡστόσο, μπορεί να τείνει προς μια νοσταλγικὴ ἐπὶ κληση ἐνός χαμένου παραδείσου. Ἐτσι, μια ιστορικὴ προσέγγιση, που, εἰδικά στην Τουρκία, διακρίνεται για τον ἔντονα ἀντικεμαλικό, ἀντιγραφειοκρατικὸ της χαρακτήρα, μπορεί κατὰ τὸπους να παραπέμπει στον ιδεολογικὸ ἐναγκαλισμὸ του οθωμανικοῦ παρελθόντος στον οποίο εἶχαν ἀποδυθεῖ, ἤδη ἀπὸ την δεκαετία του 1940, σημαντικές φυσιογνωμίες της τουρκικῆς εθνικῆς ιστοριογραφίας, ὅπως ο Φουάντ Κιοπρουλού, και ο οποίος ἀκολουθεῖται και σήμερα ἀπὸ ιστορικούς που κατέχουν κεντρικὴ θέση στη διαμόρφωση της κρατικῆς ιδεολογίας. Εξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα εἶναι η περίπτωση του νεομαρξιστῆ κοινωνιολόγου Τσααλάρ Κεϋντέρ, ο οποίος καταλήγει στο συμπέρασμα πως, στην πραγματικότητα, οἱ βαλκανικοὶ εθνικισμοὶ δὲν ἦταν τίποτε ἄλλο παρά μια κατασκευή των δυτικῶν.⁹⁰ Αὐτὸ με τη σειρά του οδηγεῖ στη διαπίστωση πως η Αὐτοκρατορία θα μπορούσε να ἐπιβίωσει ὡς μια κοινωνία πολυπολιτισμική, σαφῶς πιο φιλελεύθερη, με λιγότερους ἀποκλεισμούς και περισσότερο ἐξωστρεφῆς ἀπὸ τα ἔθνη-κράτη που την διαδέχθηκαν. Μάλιστα, ο Κεϋντέρ χρησιμοποιεῖ την ιδεολογία του *ελληνοθωμανισμού* ὡς παράδειγμα για μια ἐναλλακτικὴ αὐτοκρατορικὴ ιδεολογία που θα μπορούσε ἐνδεχομένως να εἶχε ἐπικρατήσει.⁹¹

Είναι γεγονός πως, τόσο στα αστικά κέντρα όσο και σε πολλές αγροτικές περιοχές, πληθυσμοί που ανήκαν σε διαφορετικές εθνοθρησκευτικές ομάδες συγχρονίζονταν σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι η θεωρία για τα αυστηρά όρια του *μιλλέτ* μας επέτρεπε ως πρόσφατα να φανταστούμε. Η σύγχρονη έρευνα έχει καταδείξει πως, ακόμη και πριν από τις Μεταρρυθμίσεις, από τη Σμύρνη ως το Χαλέπι και από την Τρίπολη ως το Βελιγράδι, χριστιανοί και μουσουλμάνοι δεν ζούσαν εντελώς χωριστά. Αυτό δημιουργούσε συνθήκες πολιτισμικού και θρησκευτικού συγκριτισμού, συχνά πολυγλωσσία, και βεβαίως άλλοτε αρμονική συνύπαρξη και άλλοτε ένταση. Δεν πρέπει, όμως, να ξεχνάμε πως πρόκειται για παραδοσιακές κοινωνίες, όπου η γεωγραφική και κοινωνική κινητικότητα περιοριζόταν στο ελάχιστο. Αν δεχτούμε πως η πολυπολιτισμικότητα συνδέεται με την κινητικότητα, τότε οι μόνες κοινωνικές ομάδες που διακρίνονταν από τέτοια κινητικότητα ήταν οι γραφειοκρατικές και στρατιωτικές ελίτ. Όπως, όμως, έχει δείξει ο Έρνεστ Γκέλνερ (Ernest Gellner),⁹² το πολιτισμικό κεφάλαιο που συσσωρεύεται σε αυτές τις περιπτώσεις αφορά στην πραγματικότητα ένα ιερατείο, το οποίο σκοπίμως κρατάει τη μάζα του πληθυσμού αποκλεισμένη από τη δυνατότητα να συμμετέχει σε αυτό, προκειμένου να ηγεμονεύει ευχερέστερα. Σε μεταγενέστερη περίοδο, τον 18ο αιώνα, μια άλλη, εντελώς διαφορετικού τύπου γεωγραφική κινητικότητα έφερε μέσω της εμπορικής δραστηριότητας μεγάλα τμήματα του πληθυσμού σε επαφή με ένα άλλο πολιτισμικό κεφάλαιο, αυτό του δυτικοευρωπαϊκού διαφωτισμού και ρομαντισμού, που είχε ήδη περάσει από τη φάση της μετατροπής της γνώσης του ιερατείου σε γνώση για τα ευρύτερα μεσαία στρώματα. Τη στιγμή που η Αυτοκρατορία προσπάθησε να αντιδράσει, χρησιμοποιώντας την ίδια διαδικασία εκλαΐκευσης της γνώσης του ιερατείου αλλά και της οθωμανικής ταυτότητας, μέσα από την αυτοκρατορική ιδεολογία του οθωμανισμού, ο φιλελεύθερος και πιο ανοιχτός χαρακτήρας της ιδεολογίας αυτής αποδείχθηκε ανεπαρκής απέναντι στις «κλειστές», αλλά με ήδη διαμορφωμένη μαζική στήριξη ιδεολογίες του εθνικισμού και του ιμπεριαλισμού. Επομένως, αυτό που περιγράφεται ως πολυπολιτισμικότητα στα τέλη του 19ου αιώνα και ως το τέλος της *μπελ εποκ* θα μπορούσε να κατανοηθεί καλύτερα ως μια πολιτισμική εμπειρία που προσέφερε η διασταύρωση διαφορετικών εθνικισμών και ιμπεριαλισμών, συμπεριλαμβανομένης της οθωμανικής εκδοχής και των δύο. Σε κάθε περίπτωση, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσει κανείς πως, στη σημερινή Τουρκία, εκείνοι που νοσταλγούν την Αυτοκρατορία, και που συνήθως προτάσσουν οικουμενικές αξίες –πολύ συχνά τη θρησκεία–, ως βασικό στοιχείο στη διαμόρφωση της ταυτότητάς τους, φαίνονται περισσότερο έτοιμοι να αποδεχθούν νέες μορφές υπερεθνικής συγκρότησης, όπως είναι για παράδειγμα η Ευρωπαϊκή Ένωση. Οι αντίπαλοί τους, οι υποστηρικτές του κοσμικού αλλά και του έθνους-κράτους γενικότερα, αντιστέκονται. Η Αυτοκρατορία ρίχνει τη σκιά της στις μεταξύ τους διαμάχες. Άλλοτε σαν όνειρο και άλλοτε σαν εφιάλτης.